

נשק הכרוז, העצומה וגילוי הדעת ביחסי יהודים ומוסלמים במרוקו העצמאית

יגאל בן-נון

ובפקידות הבכירה במנהל הציבורי והממשלתי. לקבוצה זו יש להוסיף את היהודים חברי המפלגה הקומוניסטית, חדורי השכנוע האידיאולוגי, שעם תומכי האינטגרציה ניתקו עצמם מן הקהילה ביקשו להיטמע בחברה ובפוליטיקה המרוקנית. במעגל השלישי פעלו באינטנסיביות מדריכי תנועות הנוער היהודיות ובוגריהן. לצדם פעלו בחשאיות מתנדבי "המסגרת", הרשת הישראלית שהקים המוסד כדי להגן על יהודי מרוקו, ובעיקר חברי תנועות הנוער שבמסגרתה. לא היה קשר בין שלושת המעגלים החברתיים הללו. מתוך חולשתה היחסית של התקשורת וכקבוצת מיעוט חסרת אמצעי ביטוי נפוצים, התקיים מידור בין המעגלים החברתיים, וכך היו אנשי ציבור יהודים שלא ידעו דבר על שהתרחש בקבוצת הנהגה אחרת בקהילה. מידור זה נמשך גם לאחר שהיהודים עזבו את מרוקו. הדבר הגיע למצב אבסורדי שבו אחד מבכירי תנועת הצופים היהודיים, שזיז פעולות ציבוריות רבות, לא שמע על טביעת ספינת העולים "אגוז" ולא ידע על הכרוזים שחולקו לאחר הטביעה וגם לא על המעצרים ועל בריחת מתנדבי המסגרת.³

גילוי הדעת של אגודת אלויפאק

אחד מגילויי הדעת הראשונים פורסם זמן מה לפני עצמאות מרוקו, ב־15 בפברואר 1956. יהודים צעירים תומכי זרם ההשתלבות הקימו ברבאט את אגודת אלויפאק (ההבנה) בראשות ד"ר מוחמד חסר ובחסות הנסיך מולאי חסן. בגילוי דעת שפרסמו ראשיה בשלוש שפות, ערבית, צרפתית וערבית־יהודית באותיות עבריות, נאמר: כתגובה על רצון הוד מעלתם מוחמד החמישי ומולאי חסן לראות את כל המרוקנים, מוסלמים ויהודים, מאוחדים כאחים, החליט הנוער המרוקני להתארגן באגודה שתישא את השם אלויפאק – ההבנה. שאיפתנו היקרה ביותר לבנות בשמחה ובשיתוף פעולה את מרוקו החדשה, מאוחדת, חופשית ועצמאית. יחדיו מאוחדים בלב ובנפש, מוסלמים ויהודים, נציע את ארצנו לעבר הקדימה, העושר והאושר. יחד נעשה ממולדתנו היקרה אומה מודרנית ומכובדת שישררו בה הסובלנות, השלווה והחופש. אגודתנו מתכוונת להילחם בבערות, בפירוד ובגזענות בכל צורותיה. מטרת אלויפאק הן לקדם את המגעים בין יהודים למוסלמים ולחזק את הקשר ביניהם בכל התחומים ובעיקר בתחומי התרבות,

גילויי דעת, כרוזים והודעות לעיתונות שימשו בעיקר אינטלקטואלים יהודים במרוקו העצמאית שביקשו להשתלב בחברה המרוקנית. להעברת מידע לחברי הקהילה שימשו בעיקר כרוזים מטעם מועצת הקהילות היהודיות ומטעם ועדי הקהילות שהוקראו כל שבת בבית הכנסת בשפה היהודית מרוקנית. כאשר הגיעו נציגי ישראל הם עשו בכרוזים שימוש מוסווה בשם הקהילה כדי להתערב בענייניה או כדי לתקוף את השלטונות. השימוש בכרוז העסיק את אליעזר שושני, ההיסטוריון של ההגירה ממרוקו מטעם ראש המוסד, שהודה כי השימוש בו בידי שליחי ישראל לא התאים למציאות היהודית והמרוקנית, שכן

לא קל יהיה ליהודי החי כיום בישראל להשיג את המשמעות המלאה של הדבקת הכרוז והפצתו. כרוזים למיניהם הנם עניין של יום בישאל ואין מרבית לתת את הדעת עליהם. אלא כשמדובר לא בישראל שאזרחיה חופשיים כי אם במרוקו הערבית שאזרחיה אינם חופשיים במובן המלא של המילה ואזרחיה היהודיים בוודאי אינם חופשיים ובוודאי אסור להם להיזקק לביטוי לאומי אשר בסופו של דבר יונק מן המקור הציוני.⁴

במלאכת השחזור ההיסטורי של הקהילה היהודית במרוקו חשוב להזכיר תופעה אופיינית לשנות החמישים והשישים ולאופיה המיוחדת. החברה היהודית המרוקנית והנהגתה מנו מעגלים חברתיים אחדים. עם המעגל החברתי העליון נמנו ראשי המוסדות וועדי הקהילות שנפגשו לעתים תכופות בישיבות ובקבלות פנים. קבוצה דומיננטית זו תוארה בדייקנות בידי הסופר קרלוס דה נזרי, שהכירה מבפנים:

כיוון שנושלו מן העניין הפוליטי, הם [היהודים] פנו לתחום החברתי, שנעשה לציר ולסמל לפעולותיהם. הם סגרו על עצמם את דלתות קהילתם, ובמצב של דלתים סגורות נוח זה, ניהלו חיים חסרי תהילה של קהילות מרוצות מעצמן. ישיבות, ועדים וועדות, נשיאים וסגניהם [...], בחיים הקהילתיים זרמה לה בנחת הדיאלקטיקה המוכרת. האמביציות לא מצאו להן פורקן אלא בתחליפים רזים לחיים הציבוריים וללחם היבש של הכיבודים המוניציפליים [...]. דו"חות הישיבות היו חסרי צבע וריח כל עיקר, ונשמו שטיוחת מחוסנת.⁵

לצד הנהגה זו פעלו במעגל השני יהודים במפלגת אל־אסת־קלאל

קול הקהילות בעד החוקה החדשה

קול הקהילות עונה להתקפות אנטישמיות

סבאח קרא להסרת המחיצות: "אם קיימים אנשים הרוצים להילחם בעוני ובמצוקתם של אחרים, חשוב שימנעו מלשאלו מה אמונתם של אנשים". הוא דחה את טענות השמרנים, שהאשימו את חברי אלויפאק בהתבוללות: "ליהודי מרוקו אין צורך יותר בפטרונים. יש להם נשמה יהודית, אמונה יהודית ומאפיינים יהודים שהם גאים בהם. יש להם גם מולדת מרוקנית הממלאת את לבם גאוה".⁷ אולם באחד מביקוריו של נציג הקונגרס היהודי העולמי, אלכסנדר איסטרמן, שבא למרוקו לשיחות בעניין הגירת היהודים, פרסם מרק סבאח בעיתון אלאסתקלאל מאמר וכתב בו: "איזו זכות יש לארגון זה לדבר בשמנו? אין לנו צורך בהתערבות זו. אנו קודם כל מרוקנים ורק אחר כך יהודים".⁸

אגודת אלויפאק, שהנהלתה הורכבה פריטטית מיהודים ומוסלמים, עסקה בעיקר בארגון הרצאות ומפגשים חברתיים לקירוב לבבות. בפני חבריה הופיע הסופר אחמד ספריוי, שכתב בצרפתית, ושרל בן סימון שהרצה על הסימביוזה התרבותית בין מוסלמים ליהודים בתקופת תור הזהב בספרד. ב-9 באוקטובר 1956 ערכה האגודה בקזבלנקה קבלת פנים שנטלו בה חלק ראשי המוסדות היהודיים

הספורט והאמנות, ובתחום המקצועי והחברתי. אלויפאק קוראת לכל המרוקנים להצטרף לשורותיה ולהעניק לו סיוע, כדי שימלא בהצלחה את תפקידו, למען גדולתה של מולדתנו ואושרה.⁴

עד מהרה הוקמו סניפים בקזבלנקה, באספי, בפאס, באלג'דידה, בקניטרה ובמכנסאס.⁵ לסגנו של מוחמד חסר נבחרו דוד בן-אזרף, נשיא ועד קהילת קזבלנקה, ומעטי בפאי. סם בן-הרוש, מראשי המפלגה הקומוניסטית, נתמנה למזכ"ל וסגניו היו ארמן אסולין ומוחמד דח'סי. הגזבר היה ד"ר מוחמד דדון שנבחר לאחר מכן לנשיא, ולסגנו נתמנה דוד אזולאי.

הנציגים היהודים באלויפאק תמכו בהגברת לימודי הערבית בבתי הספר היהודיים ותבעו מרוקניזציה של הנהלות מוסדות הסיוע היהודיים הבינ-לאומיים והכפפתם למשרדי הממשלה. במצע הארגון דובר על "עידוד שיתוף הפעולה לפי האינטרס הלאומי". בנוסח המזכ"ל סם בן-הרוש,⁶ ב-7 ביולי 1956, הגדיר את ארגונו כתנועה לא פוליטית אך לאומית: "תנועתנו נאבקת למען בית ספר אחיד, מוסדות צדקה משולבים ולימוד חובה של השפה הערבית, ותומכת בגיוס יהודים לצבא ובשילובם במשרות ציבוריות". מרק

A NOS FRÈRES ISRAËLITES AU MAROC

Quarante-quatre de nos frères poussés par un intense désir de vivre en Terre Sainte et pleins d'espoir pour l'avenir ont disparu en mer. Seuls quelques uns d'entre-eux ont été ensevelis selon nos rites les autres ont été engloutis par les abîmes marins. Leurs familles tout le peuple d'Israël et nous même, pleurons leur perte.

Un espoir vieux de deux mille ans pousse les israélites à partir par tous les moyens et par tous les chemins, vers Sion et Jérusalem. Toute certitude de trouver place dans un Maroc indépendant a disparu. Il se peut que le palais ne soit pas mêlé à la vague anti-juive qui déferle en ce moment. Nous savons que l'antisémitisme contre dit les principes de l'Islam. Mais il existe des éléments qui ont secrètement décidé de nous poursuivre et de nous humilier. Que ceux-la sachent que leur fin sera amère d'Amalek et d'Amun à Hitler et Eichman, la piste est logue de ceux que le destin a frappé

Nous ne sommes pas seuls. Toutes les communautés d'Israël dans le monde pleurent les morts et luttent pour nos droits et nos libertés.

Voyez la véritable tempête qui s'est élevée dans les journaux du monde entier, dans les organisations juives et non juives, dans les parlements.

Demain, trentième jour du deuil unissons-nous à midi pendant deux minutes pour communier dans la pensée. C'est là notre première manifestation.

**NE PERDEZ PAS COURAGE, RESTEZ FORTS ET HARDIS !
LE COMBAT POUR NOS DROITS ET LIBERTÉS CONTINUE !**

הכרוז של "המסגרת" אחרי טביעת "אגוז"

מתוך בוז לחוק הבין-לאומי הכריזו הבריטים-צרפתים-ישראלים מלחמה על מצרים. העם המרוקני כולו מתקומם נגד המתקפה ומגנה צעד מלחמתי יזום שכוונתו להשפיל את האומה המצרית וליטול ממנה את חירותה ואת עצמאותה. עלינו להעניק את כל תמיכתנו למצרים ולמנוע מן התוקפנים להצליח במזימתם. אירועי השעה מצווים עלינו אפוא, אחים יקרים, לשמור על ההרמוניה בינינו, מוסלמים ויהודים, על הידידות, האחדות וההסכמה בינינו ולחזקן כיוון שרק הן יבטיחו את עצמאות מולדתנו. הקולוניאליסטים ינסו להפריד בינינו כבעבר וישתמשו בכל דרך לסכסך בינינו. כאן במרוקו יש רק אזרחים מרוקנים, מרוקנים מוסלמים ומרוקנים בני הדת היהודית, אך כולם מרוקנים. כל המרוקנים ללא הבדל דת חייבים להרגיש מגויסים לשמירה על הסדר ועל השקט. מרוקנים אחים יקרים, עלינו להיות דרוכים. באחדותנו, בעמידתנו על המשמר ובאמון חסרי-המצרים שאנו נותנים בהוד-מלכותו המלך ובמשלתו תלוי עתידה של ארצנו. אל תקשיבו למפרידים ביניכם. להפך, גנו אותם. כך, מגויסים, אתם נוטלים חלק במעשה האציל ביותר שהוא השמירה על עצמאותנו.¹²

כמו בגילויי הדעת הקודמים, מחבריו הדגישו שהיהודים הם חלק מן

ובכך הביעו את תמיכתם הגלויה בתהליך האינטגרציה שהייתה באותם ימים דבר מובן מאליו, ואיש עדיין לא ערער עליה.

הלך הרוחות החדש הביא גם למהפך במועצת הקהילות היהודיות. במוסדות הקהילה כיהנה הנהגה ותיקה. כנגד הנהגה זו צמחה הנהגה צעירה ופעלתנית שחרטה על דגלה השתלבות בחברה המרוקנית. מיד אחרי העצמאות התאחדות הרופאים, הרוקחים ורופאי השיניים, שאיגדה מוסלמים ויהודים, שיגרה עצומה לחברי

קרולוס דה נורי

מועצת הקהילות וביקשה להדיח את ז'אק דהן מתפקידו כמזכיר הכללי של מועצת הקהילות ולגנות בפומבי את עמדותיו כעלולות לפגוע ביהדות מרוקו ומועצת הקהילות, שהייתה גוף לא פוליטי.⁹ בראשית ינואר 1956, אחרי כישלון ניסיונו להיבחר כשר בממשלה, נאלץ דהן להתפטר מתפקידו. השלטונות דרשו את סילוקו מתפקידו ובעיתונות היהודית הקהילתית פורסמו כרוזים ומאמרים נגדו, בטענה שהוא שייך כבר לעבר ואחרי סיום תקופת החסות יש לפתוח דף חדש. אנדרה שורקי מחברת כל ישראל חברים (אליאנס, כי"ח) הודה שהדבר היה בלתי נמנע ושעדיף שהדבר יתבצע בהקדם כיוון שדהן מעולם לא היה חסיד של התנועה הלאומית המרוקנית.

מלחמת סואץ וכרוז אלויפאק

גילוי דעת נוסף פורסם לאחר הפלישה הישראלית לחצי האי סיני בסיוע כוחות צבא בריטים-צרפתים. מרוקו הזדהתה עם העמדה הכלי-ערבית ועם מדיניות נשיא מצרים, שהיה סמל לאחדות הערבית. מעורבות ישראל גרמה לחידוד תחושת הלאומיות הערבית במדינה. אולם תגובת השלטונות שחששו מההומות נגד היהודים הייתה מהירה ויעילה. בעקבות התנגשות בין מפגינים לצרפתים בעיר מכנאס שיגרו ראשי השלטון הוראות מפורשות למושלי המחוזות ודרשו מהם למנוע פגיעה ביהודים. הארמון והמפלגות קראו לאוכלוסייה להבחין בין יהודים לישראלים וכוחות הביטחון הוצבו להגנת הרבנים היהודיים. בוועידת המפלגה הדמוקרטית לעצמאות שהתכנסה בחודש נובמבר, צירים יהודים תבעו לא להזכיר את ישראל בנוסח הודעת הגיוני לפלישה המשולשת לשטח מצרים. נימוקם היה רצון למנוע מהומות נגד הקהילה והגברת האהדה בציבור היהודי למפלגה. צירי הוועידה קיבלו את הנימוקים וישראל לא הוזכרה בהחלטות.¹⁰

האירועים גררו התארגנות גם באלויפאק. הנציגים היהודים באלויפאק ניסחו גילוי דעת בעניין "המתקפה הישראלית" בסיני, ופרסמו אותו בשלוש שפות: ערבית, צרפתית וערבית-יהודית. מטרת הפרסום הייתה להרגיע את הרוחות ולמנוע התפרצויות אנטי-יהודיות. "אם לא היינו עושים זאת, מצב היהודים היה קשה מנשוא."¹¹ הפרסום גינה את הפלישה המשולשת לשטח מצרים וקרא לאחדות באומה המרוקנית, דבר שימנע פגיעה ביהודים עקב התעוררות הלאומיות הכלי-ערבית:

כרוז אלויפאק בשלוש שפות

כרוז אלויפאק, אוקטובר 1956

להגיב במאמרים בעיתונות נגד התקפות על סמלים יהודיים. בדצמבר 1959 התפרסם בערי מרוקו כרוז אנונימי בארבע שפות – ערבית, צרפתית, אנגלית ואיטלקית – שצויר בו סמל מגן דוד. מתחת לכותרת הופיעה השאלה: "המכיר אתה סמל זה?" בהמשך הייתה התשובה: "כוכב זה הוא סמל שנאת היהודים ותוקפנותם כלפי כל הדתות. זהו סמל ישראל המתנוסס מעל כל המוסדות הציוניים. זה סמלם של הרואים בפלסטין את מרכז הכוח הציוני ואת מרכז ההשתלטות על העולם. זה גם מרכז הדוחפים למלחמת עולם שלישית [...] מחץ אותו לפני שימחץ אותך".¹⁶ עיתון בערבית פרסם באותם ימים את המדבקה שמופיעה על גבי בקבוק יין כשר. מתחת לתצלום נכתב: "מי שרוצה להאמין, שיאמין ומי שרוצה להיות ספקן, שישאר כך. פרסומת זו הנושאת את סמל ישראל המודבק באלפי עותקים על בקבוקים, לא מודפסת בישראל. ממשלת בן-גוריון לא העניקה לה את אישורה. הכתובת בקובלנקה שבתחתית המדבקה מוכיחה זאת. רבים היהודים המבטאים את אהדתם לציגונות ומדפיסים על סחורותיהם את הכוכב בעל ששת הקדקודים, סמלה של ישראל. היכן עיני המשטרה? היכן האחראים?" אלבר אפללו לא נשאר חייב והיה היחיד, ככל הידוע, שהשיב למתקיפים. במאמר שפורסם בעיתון צרפתי הוא הסביר שסמל המגן דוד ליווה את ההיסטוריה היהודית זמן רב לפני הקמת מדינת ישראל. היהודים לא אשמים שישראל אימצה סמל יהודי זה בדגלה והיום כבעבר משמש הסמל לציון מאכלים כשרים, מסעדות ומוצרים יהודיים.¹⁷

כרוזים ועצומות ביוזמת שליחי המסגרת

דוגמה לשימוש בעצומה בהתערבות של שליחי ישראל לשינוי פני הקהילה הביא אליאס כהן, מפקד סניף המסגרת במראש. התברר לו שראש הקהילה בעיר משתמש שלא כהלכה בכספי הסיוע של הג'וינט. אנשי המסגרת במקום, שעסקו בעיקר בהגנה עצמית, שלחו בשם הקהילה עצומה למושל העיר בדרישה להדיחו ולמנות במקומו מועמד אחר, הראוי יותר בעיניהם לשימש בתפקיד. "לא נשארה ברירה

האומה המרוקנית ושותפים לגורלה, אף אם צריך עקב כך לגנות את מדיניותה של המדינה היהודית בישראל. כתוצאה מפרסום הכרוז, ב-8 בנובמבר 1956 החליט גם נשיא ועד קהילת קזבלנקה דוד בן-אזרף לגנות את הפלישה הישראלית-בריטית-צרפתית במכתב לשר הפנים, לחסן ליוסי, ולמושל העיר, אחמד ברגש.¹³ אולם רוב היהודים לא נקטו עמדה והמתינו בדאגה לבאות. ראשי הקהילה ציינו בסיפוק את העובדה שתבוסתו של גמאל עבד אלנאצר לא גרמה להתלהטות יצרים של מוסלמים נגד יהודים, בעיקר בזכות התגייסות השלטונות בעוד מועד להגן על הרבעים היהודיים.¹⁴ הצהרותיהם המרגיעות של נציגי הארמון ושל ראשי מפלגת אלאסתקאלאל מנעו תגובות אנטי-יהודיות שמהן חששו רבים, אף שאהדת היהודים הייתה נתונה לישראל.

כרוז אנונימי נגד היהודים

דובר נחרץ של מצדדי הזהות המרוקנית היה אלבר אפללו. הוא פרס את משנתו, ביולי 1958, לפני השליח וולפגנג ברטהולץ מברן שביקש לעמוד על עמדותיו:

אנו יהודים טובים, ואולם אין זו סיבה שלא נהיה גם אזרחים לויאליים למרוקו. במדינה זו כל האזרחים, מוסלמים, ברברים ויהודים הם אחים. שליחותנו לשמש הוכחה לקיום שיתוף פעולה בין יהודים למוסלמים במדינה ערבית. לצורך זה יסדנו את אגודת הוויפאק שעושה למען הידידות בין יהודים למוסלמים. אנו רואים כעריקים את היהודים המוסתים בידי ארגונים ציוניים ומבקשים לעזוב את מרוקו בגלל פסיכות הפחד שנטעו בהם. החלטתנו נחושה לעשות הכול למניעת הגירת יהודים לישראל, שכן עם עזיבת כל יהודי, נחלשת עמדתנו במרוקו [...] עד עתה לא הייתה אנטישמיות במדינה, אף לא בעת ההתקפה הישראלית על מצרים. אולם הגירת יהודים המונית עלולה לעורר גל של אנטישמיות. אולם אז, לא היא תהיה באשמת המוסלמים, אלא באשמת היהודים עצמם שבגלל הגירתם מוכיחים שהם לא מרגישים שמרוקנים והם פורשים מן העם המרוקני.¹⁵

אפללו לא היה ביקורתי רק כלפי הציגונות וישראל. הוא לא היסס

הטביעה על שלטונות מרוקו.

גתמון טען כי הזעזוע מאירועי ביקור עבד אלנאצר בראשית ינואר 1961 לרגל ועידת הליגה הערבית בקזבלנקה לא נשכח בקהילה ויש לחץ מצד פעילי שלוחת "לביא" של "המסגרת" שעסקה בהגנה עצמית וחברי תנועות הנוער הישראליות ליזום תגובה מעשית מטעם 'המסגרת' והם מחכים רק לפקודה כדי לפעול. לדבריו, רק נוכחות 'המסגרת' מונעת מן הצעירים מלהגיב על העלבון. לעומתו טען שליח תנועת השומר הצעיר, דוד חבר, שבתנועתו איש לא הפעיל לחץ ואף לא ידע כלל על הכרוז ועל הפצתו. אחד מראשי הקהילה סיפר לגתמון על מכתב איום חתום בידי "קבוצת יהודים" שהתקבל אצל מפקד משטרת קזבלנקה עלי בלקסם ואצל מושל העיר מוחמד מדבוח שנאמר בו, "קיבלנו נשק נשתמש בו".²⁵ הפעילים המקומיים היו משוכנעים שאסור להפסיק את ההפלגות עקב האסון, אך רונאל הורה לגתמון להפסיק את מבצעי ההברחה אף על פי שקבוצה של 18 יהודים שהייתה אמורה לצאת למחרת האסון, התייצבה במקום המפגש.²⁶ אחד השליחים העיד שלמרות האסון גתמון הצליח לעודד את רוחם: "הייתה לאיש הזה איזו דרך, אני לא יודע איך, להפיג את חומרת החרדות ולבטל את הדאגות. כאשר אמר לנו: אנחנו נמשיך, נמצא דרכים אחרות, תהיה אנייה אחרת, תמשיכו בפעולותיכם כבר מהיום, כבר ממחר בבוקר, לא היה בקרבנו איש שלא האמין. אם אלכס אמר, הרי זה בטוח שכך יהיה".²⁷

מטעמי זהירות סירב רונאל לתת את הסכמתו למבצע ההרפתקני של הפצת כרוז המתקיף את השלטונות בשם הקהילה היהודית, שכן סבר שהמסגרת אינה צריכה לעסוק בנושאים שלא קשורים ישירות לעניין ההגירה. הוא גם חשש לסכן את ביטחון המתנדבים המקומיים, והעריך שאם המבצע ייכשל תמוטט הרשת ויהיה קשה להקימה מחדש.²⁸ בניגוד לו גתמון ביקש ליזום מבצע ראווה נועז "כדי לעודד את רוח היהודים", ובעיקר כדי להפגין נוכחות ולהפיח רוח קרב בקרב השליחים והמתנדבים שהיו שרויים במצב רוח עגום אחרי הטביעה. לדבריו ראשי תנועות הנוער היו הראשונים שתבעו ממנו להגיב על הפגיעות ביהודים.²⁹ באותם ימים הוקרן הסרט מיין קמפף באחד מבתי הקולנוע בעיר וגתמון ביקש אישור להתנפלות מאורגנת במסווה של ספונטניות נגד צופים המביעים הערות אנטישמיות בסרט.³⁰

המניע המקורי למבצע "בזק" (מבצע הפצת הכרוזים) היה התנהגות המשטרה בוועידת קזבלנקה שבה השתתף עבד אלנאצר. לדברי יואל רון, מפקד שלוחת "בלט" של המסגרת האחראית על תנועות הנוער ישראליות, מבצע "בזק" עמד לוויכוח נוקב בחניכי תנועות הנוער וגם בין חזניכים ובין מפקדי המסגרת. בשלב מסוים עלתה אף הצעה לחטוף קצין משטרה מרוקני שבלט באכזריותו ולתלות אותו, אך אפרים רונאל בפריס דחה את התכנית.³¹ ההצעה השנייה הייתה הפצת כרוזי מחאה חריפים. בשלב ראשון גם הצעה זו לא זכתה לאישור במטה המסגרת בפריס ובמטה המוסד בישראל.³² בתגובה על הסירוב הודיע השליח יואל רון לגתמון בשם כל שליחי תנועות הנוער שאם המסגרת לא תיזום את הפצת הכרוזים, יעשו זאת תנועות הנוער, "ותהיינה התוצאות אשר תהיינה".³³ במשך שבועות אחדים התנהל משא ומתן על פרסום הכרוזים ועל תוכנם וניסוחם. גתמון חידש את פנייתו לרונאל והדגיש את איום שליחי התנועות שביקשו להפיץ את הכרוז לבדם מבלי לערב שלוחות

בידי המושל והוא מילא אחר התביעה הן בפיתורי ראש הקהילה והן במינוי של מי שאנחנו הצענו.¹⁸ יצחק חליווה הוסיף פרטים. במסגרת התקבלה החלטה להדיח את הון אביטבול מנשיאות ועד קהילת מראכש מפני שהיה אנטי-ציוני. השליח פנחס קציר הורה לחליווה להפיץ שמועות כאילו הקהילה מתנגדת לאביטבול.¹⁹ חליווה עשה כך, התחזה לתייר אמריקני ונפגש עם המושל טהר אועסו, התלונן נגד נשיא הקהילה ודרש את הדחתו מתפקידו. המושל ביקש לקבל לידי עשר חתימות של חברי הקהילה שאותן גייסו חליווה ויהודה ואחניש והגישו אותם למושל. האחרון הזמין אליו את אביטבול, הודיע לו שהרבה יהודים אינם מרוצים מתפקודו וביקש ממנו להתפטר. עוזר המושל שנעשה ליועץ המלך, הפגיש את חליווה שוב עם המושל, שבישר לו על ההתפטרות.²⁰

זו לא הייתה הפעם הראשונה שהמסגרת השתמשה בעצומה כדי להשפיע על השלטונות או על הרחוב היהודי. כבר באפריל 1959 ניסחה המסגרת כרוז שהופץ בכתשעים בתי כנסת בעיר קזבלנקה ובו קריאה לקהילה לפנות למשרד הפנים ולבקש דרכונים. הכרוז נוסח כאילו מטעם ועד הקהילה שרגיל היה להעביר הודעות באמצעות שמישי בתי הכנסת. בפעולה זו התכוונה המסגרת לחשוף את שקר השלטונות ולהזים את הטענה שהדרכונים מונפקים לכל דורש וללא אפליה, וכך להבליט בעיני דעת הקהל בעולם את בעיית איסור היציאה ממרוקו. ההיענות לכרוז הייתה מפתיעה. אלפי יהודים הגישו בקשות לקבלת דרכון.²¹

כרוז אחר הופץ בידי ראשי המסגרת בבתי הכנסת ובמקומות ציבוריים ב-28 בספטמבר 1960. הפעם היה זה כרוז ברכה לראש השנה שהופנה "לאחינו בממלכת מרוקו". המנסחים פנו בשם "היהדות העולמית" לקהילה המקומית. המטרה הייתה ליצור תחושה שהקהילה במרוקו היא חלק ממכלול גדול יותר שדואג לשלומם. במכלול זה מצויה גם ישראל: "באותן תפילות יהודי אירופה, ישראל, המזרח, אמריקה ואפריקה מאחלים לכם אושר וכיבוד זכויות למען השלום בין העמים. יהיו האירועים אשר יהיו, נדע אנחנו לשמור על אחדותנו ולתמוך אחד בשני בכל האמצעים כדי להישאר יהודים במחשבה ובמעשה". שפת הכרוז הייתה צרפתית אך תוכנו היה אופייני למסד הציוני של התקופה.

הכרוז הישראלי אחרי טביעת הספינה "אגוז"

ימים אחדים לאחר טביעתה של ספינת העולים "אגוז" הגיע ראש המוסד איסר הראל לפריס והזעיק אליו את השליח יהודה אלבוחר שנכח בעת ההפלגה וקיבל דיווח על האסון. אפרים רונאל, מפקד המסגרת בצפון אפריקה, שהרגיש אחראי ישיר לטביעה, הציע להתפטר. התפטרותו נדחתה בידי הראל, והוא המליץ להקים ועדת חקירה לבדיקת נסיבות האסון ונסע למרוקו לעמוד על המתרחש.²² העיתונות בצרפת דיווחה בהרחבה על אסון "אקסודוס החדש". כך עשה העיתון לה מונד אחרי שכתבו, ז'אן לקוטייר, קיבל את הידיעה מפנחס קציר. "הם לא יראו את הארץ", הייתה כותרת השבועון המצולם פרי מאיץ.²³ למרות החשש לתגובה מצד משטרת מרוקו, הורה מפקד המסגרת במרוקו, אלכס גתמון, לכל השליחים להישאר במקום.²⁴ השגריר לשעבר יעקב צור הצליח לשכנע את ז'ורז' דיהמל (Duhamel), ז'יל רומן (Romain) ואנדרה מורואה (Maurois), מבכירי הסופרים בצרפת, לפרסם גילוי דעת המטיל את אחריות

קול קורא לנשים

קול קורא קהילתי 1

כמשקל נגד "התקווה בת שנות אלפיים". כיוון שניציגי ישראל ניהלו מגעים עם יורש העצר, הפרידו בין ארמון המלוכה ובין אויב לא מוגדר שידו הייתה בגל הרדיפות האנטי-יהודי. גם דת האסלאם זכתה להערכה בהדגשה שעקרונותיה מנוגדים לאנטישמיות. בסוף הכרוז המנסח איים על "שונאי ישראל" שצפוי להם סוף מר כסופם של רשעים מן האגדות המקראיות (עמלק והמן) ושל צוררים נאצים (אייכמן והיטלר). הזיהוי של מתנגדי ההגירה החופשית ממרוקו עם צוררי היהודים יגרם להסלמה במאבק במתנגדי ההגירה, שכן דמויות אלה מזכירות אסון ושואה ליהודים. הכרוז סיים ברמז לדברי שרת החוץ במליאת הכנסת: "אתם לא לבד", הזכיר את הערבות ההדדית בין כל היהודים בעולם וסיים בתערובת של איום או אזהרה: "יבואו עוד פעולות".

ההיסטוריון ירון צור מבחין בניסיון להציג בכרוז את הטביעה כאסון שהאומה היהודית כולה מבכה עליו. הכרוז טופח, לדבריו, את זכר קורבנות העלייה "תוך קשירתם מצד אחד למסורת האבל היהודית המקודשת ומצד שני לרעיון אחדות האומה". הוא עומד על זהותם הכפולה של מנסחיו הפוטנציאליים של הכרוז: "אם הכרוז נפתח בהבחנה בין מחבריו ומפיציו ובין הקהל היהודי הרחב, הרי שבהדרגה הומרה הפרדה זו בהדגשת הזהות ואחדות הגורל בין שני הצדדים". ברמזו למאבק האלים שהתנהל בין הארמון לאופוזיציה, טוען צור כי "הייתה זו התגרות קשה בשלטונות, לא רק בהקשר של היחסים בין מוסלמים ליהודים, אלא בקשר למסורת הפוליטית המקומית הכללית שהייתה חסרת סובלנות כלפי פעולות שלא בהיתר השלטונות".³⁷

השפה המליצית ותוכן הכרוז לא הותירו ספק באשר לזהותם של מנסחיו. דבר זה היה ברור גם לנציגי השלטון וגם להנהגת הציבור היהודי. ברור היה שאין זו שפת יהודי המקום ולא סגנון התבטאותם. חריפות הסגנון, הארוגנטיות והאימים הגלויים היו רחוקים מדרכי הביטוי של היהודים. השלטונות ראו בכרוז התגרות חסרת תקדים של

אחרות. רונאל לא קיבל גם הצעה זו. היה חשש שהיעדר החלטה יגרם להתיישות הנושא, אך טביעת "אגוז" הכריעה את הכף. רונאל השתכנע מטיעון הרמת המורל של הפעילים ונכנע ללחצי גתמון.³⁴ ביום השלושים לטביעת 44 נפשות בספינה אגוז, הופצו בעריה המרכזיות של המדינה כ-10,000 כרוזים שניסח גתמון:

לאחינו היהודים במרוקו. 44 מאחינו חזורי רצון עז לחיות בארץ הקודש ומלאי תקווה בעתידם נטרפו בלב ים. רק אחדים מהם זכו להיטמן בקבר ישראל. הנשואים אבדו במצולות ים. משפחותיהם עם כל עם ישראל יחד מבכים את אבדם. התקווה בת שנות אלפיים דוחקת ביהודים לעלות לציון בירושלים בכל דרך אפשרית. התקוות לחיות במרוקו העצמאית נכזבו. יתכן שיד הארמון אינה מעורבת בגל הרדיפות האנטי-יהודי המציף אותנו בזמן האחרון. אנו יודעים שהאנטישמיות מנוגדת לעקרונות האסלאם. אך יש שונאי ישראל שגמרו בלבם בחשאי לרודפנו ולהשפילנו עד עפר. על אלה נאמר שסופם יהיה מר כסופם של עמלק, המן הרשע, היטלר ואייכמן.³⁵ יד הגורל תשיגם. רשימת צוררינו ארוכה, אך אין אנו לבד. כל קהילות ישראל בעולם מבכים את מתינו ונאבקים על זכויותינו וחירויותינו. ראו את הסערה האמיתית שקמה בעיתוני העולם כולו, בארגונים היהודיים והלא יהודיים ובכתי הנבחרים. מחר, לרגל השלושים למות יקירינו, נתייחד לשתי דקות לזכרם. זאת רק פעולתנו הראשונה. אל תיפול רוחכם, חיזקו ואימצו! המאבק למען זכויותינו וחירויותינו רק מתחיל!³⁶

מנסחי הכרוז אמורים להיות לכאורה ראשי הקהילה היהודית הפונים לחברי קהילתם. הכרוז נפתח באזכור האסון שבו יהודים "נטרפו בלב ים". אין הכרוז מספק מידע על נסיבות האסון ולא מזכיר מי הם האחראים להפלגה. יש להניח שמנסחי הכרוז היו ערים לטענות על אחריות גורמים "ציוניים" להפקרת ביטחון מהגרים בספינה רעועה. כדי להזים טענה זו דאג המנסח להציב את האסון כחלק מן השאיפה המוצדקת לעלות לישראל מול כוחות רשע, שזהותם מטושטשת, המונעים עלייה לגיטימית זו. הניסוח עמד על שתי תקוות. מצד אחד תקוות היהודים שראו במרוקו את מולדתם, תקווה שנכזבה, ולעומתה

קול קורא קהילתי 3

קול קורא קהילתי 2

לקראת מבצע ההפצה מסר יוסף רגב לשרלי אביטבול את כתב היד של גתמון כדי שידאג להדפסתו. שרלי אביטבול ומאיר קנפו פנו לאחד ממפקדי המחלקות של המסגרת, בן עזרא,⁴⁴ שהיה שותף בבית דפוס, וביקש את עזרתו. אחרי התלבטות הסכים הפעיל להדפיסו במוצאי שבת ללא ידיעת שותפו, בשעה שאיש לא היה במקום. אביטבול וקנפו קיבלו לידיהם כ־20,000 כרוזים שחולקו בין מפקדי המחלקות ומפקדי החוליות להפצה בתיבות דואר. בקזבלנקה לא ניתנה הוראה להדביק את הכרוז על הקירות.⁴⁵ חיים בן-שטרית וקנפו מסרו חבילות כרוזים למפקד העיר מראכש מטעם המסגרת, מישל סיבוני, ולמפקד העיר אסווירה, מאיר בן-דוד. בזמן שחניכי תנועות הנוער הפיצו את הכרוזים בקזבלנקה, אביטבול וקנפו פיקדו על המבצע.⁴⁶

למבצע הפצת הכרוזים בערי המדינה בבתי יהודים ומוסלמים גויסו חניכי תנועות הנוער. על המבצע הופקדו חברי חוליות של שלוחת "לביא", המנוסים יותר, וידעו עליו רק שליחי התנועות ומפקד "לביא". סניפי התנועות קיבלו הודעות לרכז את משתתפי המבצע באחד ממועדוני הסניף. כ־150 חניכים הגיעו למקומות הריכוז בידיעה שהם עומדים להשתתף במבצע סודי. יום קודם לכן הועברו הכרוזים מקזבלנקה לערים אחרות בידי בוגרי המכון למדריכי חוץ לארץ, בתוך "סליקים ניידיים".⁴⁷ בקזבלנקה חלה תקלה והתברר ששרל ואקנין, אחיו של רפי ואקנין, החל בחלוקת הכרוזים 24 שעות קודם לכן. למרות התקלה, הוחלט להמשיך במבצע.⁴⁸

תנועת הצופים של הד' עמדה להשתתף בהפצת הכרוז, אך ראשיה חזרו בהם מהסכמתם לפני המבצע. על פי עדותו של המתנדב לאון זבלי חבילת כרוזים שנמסרה לידי גז' הושלכה לים בגלל התנגדותו לתוכן הכרוז ולהפצתו.⁴⁹ למחרת מצאו אזרחי מרוקו, יהודים ומוסלמים, את הכרוזים בתיבות הדואר.⁵⁰ הכרוז אף נשלח בדואר לתובע הכללי ברבאט, ספאר.⁵¹ ראשי המסגרת הופתעו לטובה מן האחריות שגילו מפיצי הכרוז. עם זאת הם ידעו מראש שהפצת

גורם זר שפעל במדינה ועשה בה ככל העולה על רוחו.³⁸ השכנוע הפנימי העמוק בתודעת גתמון שכל היהודים נתונים לסכנה פיזית גרם לו להתעלם מן הנתונים האמיתיים במציאות המרוקנית ולהשליך את ניסיונו האישי במלחמה בפולין על כל דבר הקשור ביהודים, יהיה מצבם אשר יהיה. אחד השליחים שהיה מפקודי העיד: "אלכס נטע בלב הכול את ההרגשה שכל יהודי שמחליצים אותו ממרוקו ומעלים אותו לישראל, הרי הוא בבחינת ניצול מנגישות, רדיפות והתנכלויות. היה לו ניסיון. הוא ידע זאת מאירופה".³⁹ גם פנחס קציר שהיה ממעריצי גתמון זקף את רעיונותיו והתנהגותו לטראומות השואה שעבר בילדותו.⁴⁰

כרמית גתמון העידה שבעלה התייעץ עם דוד עמר בסוגיית פרסום הכרוז ושהאחרון הסתייג מכך מחשש שיפגע בקהילה, אך בעלה הצליח לשכנעו. ג'ו לוי, נשיא אגודת הסיוע הלימודי, ידע לדבריה על הכרוז והיא הניחה שגם חבר מועצת העיר קזבלנקה מקס לבג'ו לוי, נשיא אותה אגודה, ידע על הכרוז ושגם חבר מועצת העיר קזבלנקה מקס לב ידע עליו לפני הפצתו. היו ויכוחים נוקבים בקרב השליחים על יעילות הכרוז וחשש מפני תגובות שליליות. הכרוזים נוסחו בידי גתמון, קיבלו את אישורו של רונאל והופצו למרות חששות ראשי הקהילה והשליחים. אישיותו הכריזמטית של גתמון ומעמדו כנציגה הבכיר של ישראל הכריעו את הכף ושכנעו את המסתייגים.⁴¹ אף שהכרוז נוסח לכאורה בשם נציגי הקהילה, לא ננקטו צעדים לקראת הנזקים הצפויים מהפצתו.⁴² פנחס קציר ציין שכל הרעיונות והנימוקים שנכללו בכרוז נבעו ממוחו של גתמון ואף אחד לא העז להתנגד להם. בעיני גתמון נראו הנאצים בגרמניה והמוסלמים במרוקו כאותו דבר המאיים על הקיום היהודי בכל העולם.⁴³ עם זאת, צעירי תנועות הנוער, שהבינו כי מפיצי הכרוז הם הציננים, התמלאו גאווה ולשליחי ישראל נוספה הילת גיבורים שהגבירה את כוח המשיכה של מדינת ישראל הצעירה בעיניהם. כוח משיכה זה השפיע ללא ספק על שיקולי הוריהם בנושא עתידם במרוקו.

שימוש קודם לכן. שלטונות המדינה לא נגעו בשליחים ישראלים אף על פי ששמותיהם היו ידועים לחלק מן העצורים.⁵⁶ באותה מידה שהחוקרים הצליחו לחשוף את בכירי המתנדבים, יכלו בנקל להגיע לשליחים הישראלים ולעצור אותם בבתיהם, אך הם נמנעו מלעשות זאת. פרסום ידיעה על מעצר ישראלים במרוקו היה חושף גם את הפעילות המחתרנית שביצעה מדינה זרה בשטח מרוקו, ולא היה תורם ליוקרת השלטון. נראה ששלטונות מרוקו העדיפו לתת פרסום לפירוקה של רשת מחתרנית של יהודי מרוקו שעסקה בהגירה בלתי לגלית כדי להוכיח שמדינתם אינה אחראית לטביעת "אגוז", ולהטיל את האחריות לכך על העצורים.

יום לאחר חלוקת הכרוז נרשמו אירועים במדינה שהעמידו בסכנה את ביטחונם הפיזי של היהודים. על פי דיווח למסגרת עמדו מוסלמים במראכש להיכנס לרובע היהודי כדי לנקום את חלוקת הכרוז הפרובוקטיבי. הקהילה היהודית שלחה אל הרבעים המוסלמיים העממיים חמש מכוניות שהסתובבו בהן כדי לדווח בעוד מועד על התארגנויות עוינות. נודע גם על פעילים במפלגת האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים שפנו למרכז מפלגתם ושאלו כיצד להגיב על הפרובוקציה היהודית, אך ראשי המפלגה נמנעו מתגובה. גם במפלגת אלאסתקאלאל היו פעילים שדרשו תגובה אלימה, אך ראשי המפלגה הצליחו להרגיעם.⁵⁷ בהוראת המלך הופסקה לזמן מה הפצתו של העיתון אלפג'ר (השחר) שייצג את עמדות הארמו, עקב פרסום מאמרים אנטי-ישראליים חריפים לאחר ועידת קזבלנקה.⁵⁸

מקס לב, שהשתתף בפגישת ראשי מועצת הקהילות עם המלך מוחמד החמישי ב-18 בפברואר, סיפר שנושא הכרוזים הישראליים והמעצרים לא עלה בה. הוא העריך שהשלטונות היו מעוניינים להוכיח לדעת הקהל שהמרוקנים לא גרמו לטביעת ספינת המהגרים אלא רשת ריגול ציונית שפעלה במחותרת במדינתם. המעצרים באו כתגובה על נאומה של גולדה מאיר בכנסת והאשמתה את שלטונות מרוקו באסון.⁵⁹

מבצע "בזק" זכה לביקורת בקרב שליחי המסגרת ומתנדביה. מפקד שלוחת "מקהלה" שעסקה בהגירה, גד שחר, הסתייג מן הכרוז ומתוכנו וראה בו מעשה הרפתקני ויהיר מצד גתמון: "מבצע בזק נועד להעניק זריקת עידוד לפעילים בשטח ולא שירת כלל את יהודי מרוקו".⁶⁰ התגובה החריפה ביותר באה ממפקד שלוחת "גסטון", אדגר גדז', שרוב חבריה גויסו למסגרת. הוא ראה בהפצת הכרוזים מעשה חסר אחריות שכל מטרתו ליצור פרובוקציה שתגרור תגובה חריפה מצד השלטונות נגד הקהילה, דבר שיגביר את רצון היהודים לעזוב את מרוקו. פרסום הכרוז היה לדעתו חלק ממדיניות הרפתקנית שהנהיג גתמון למן הגיעו למרוקו. ראש הדז' ניתק את קשריו עם גתמון, סירב להיפגש עמו ופירק למעשה את שלוחת "גסטון" שסיפקה כוח אדם למבצעי ההברחה. גדז' דיווח על מעשי גתמון לחברי הנהלת הדז', אמיל סבן והרב אברהם חזן, ויצר קשר עם נשיא דז' הקודם, אלפונסו סבאח, בישראל. האחרון בא לפרסם ונפגש עם גדז', עם שלמה יחזקאלי שהיה קצין המבצעים במטה המסגרת בפרסיס ועם נציג בכיר של המוסד. בפגישה זו הציג גדז' את טענותיו כלפי גתמון ואת הסכנות המאיימות על יהדות מרוקו ועל פעילות המסגרת בגלל מעשיו.⁶¹ יוסף שרביט כותב על עמדתו של גדז': "בשלב מאוחר יותר הסתייג אדגר גדז' משליח ארץ ישראלי שנקט עמדה אחרת והעדיף דווקא לחולל מהומה גדולה ולחשוף יותר מנהיגים יהודים

הכרוז לא תעבור ללא תגובה ותגרום למאסרים ולפגיעה ממשית בפעילות המסגרת, אך למרות זאת העדיפו לקיים את המבצע מכוחה של תועלת אחרת שתופק מהפצתו. "היה לנו יסוד סביר לחשוש שמבצע כזה עלול להסתיים במאסרים בקרב אנשי תנועות הנוער, דבר חמור כשלעצמו, אך לא פחות חמורה יכלה להיות התוצאה ממאסרים כאלה, כי עליידי זה יכלה עבודת התנועות להיות נידונה לשיתוק לזמן ממושך. קיבלנו עלינו איפה את האחריות הכבדה".⁵² גם לראש מטה המוסד בפרסיס, אפרים רונאל, היה ברור שהמעצרים בעקבות חלוקת הכרוז הישראלי אחרי טביעת "אגוז" היו בלתי מוצדקים, אף שהוא עצמו היה אחראי להם: "[שני אירועים אלה] העמידו בפנינו את השאלה, הרשאים אנו לסכן חיי יהודים, גברים, נשים וטף, כשאין סכנת פרעות מידית נשקפת להם ולא קיימת שאלת פיקוח נפש".⁵³

מבצע חלוקת הכרוזים הביא למפולת בשורות המסגרת. הפגיעה הקשה במיוחד הייתה בשלוחת "לביא" שהפעילה את מבצעי ההברחה הימיים. חלוקת הכרוזים בתיבות הדואר בקזבלנקה הסתיימה ללא מעצרים, אך בעת חלוקת הכרוזים במכנאס התרחשו תקלות שגרמו לסדרת מעצרים ברוב סניפי 'המסגרת' במרוקו. מקס לב פגש באקראי קצין משטרה שסיפר לו כי "ציוני חשוב" בשם מישל קנפו נעצר ונלקח לחקירה. זמן מה לאחר מכן פגש לב את אדמון סעדון וסיפר לו שהוא בדרכו לתחנת המשטרה כדי לדאוג לעצורים יהודים. כששאל סעדון במי מדובר נענה שהכוונה ל"ציונים" שחילקו כרוזים ובהם מישל קנפו. לב לא ידע על פעילותו של סעדון במסגרת והודות למידור לא הכיר סעדון את קנפו. סעדון נסער מן הידיעה, חזר לבית ספרו ושאל את חברו במסגרת דוד בן-שושן אם הוא מכיר מתנדב בשם קנפו. בן-שושן לא ידע מתי נעצר קנפו אך נבהל מן ההשלכות הצפויות ממעצר זה עליו מפני שהעריך שאם קנפו יעונה, ייאלץ למסור את שמו. לאחר התלבטות הודה בן-שושן בפני חברו שהוא מכיר את קנפו.⁵⁴

בן-שושן נסע לביתו של נשיא תנועות הנוער של הדז', אדגר גדז', והתייעץ עמו. גדז' לא ידע על המעצרים אך הורה לחברו לעזוב את מרוקו מיד מחשש שמעצרו יפגע קשה בתנועת הדז' ובקהילה כולה. כיוון שידע שהשליח יוסף רגב כבר עזב את מרוקו החליט בן-שושן לעזוב את המדינה. כשבועיים לאחר מכן ברח גם אדמון סעדון. עובד אחזקה מוסלמי בבית הספר הזעיק את המשטרה אחרי היעלמות השניים שכן נראה לו חשוד שמנהל הפנימייה וסגנו נעלמו. בפרסיס נודעו לשניים פרטים על מעצר חבריהם. לדברי בן-שושן הוא לא קיבל תשובות משכנעות לשאלה מדוע לא הודיעו להם להסתתר או לברוח בעוד מועד. קלוד סולטן התבקש לנהל את פנימיית בית הספר ששימש מאגר לגיוס מתנדבים למסגרת.⁵⁵

התגובות להפצת הכרוז

שלטונות מרוקו החליטו לאתר את חברי הרשת הישראלית ולכלוא אותם אחרי פרסום הכרוז הישראלי שהאשימו באחריות לטביעת "אגוז". תוך ימים ספורים עצרה משטרת מכנאס את בכירי המתנדבים למסגרת, אך לא מנעה את יציאתם של מתנדבים שהעדיפו לברוח מן המדינה. שני מתנדבים נעצרו בזמן הדבקת הכרוזים, והשאר נעצרו על סמך מידע שנמסר לחוקרים במהלך עינויי הפעילים או על סמך מידע מוקדם שעמד לרשות שירותי הביטחון ולא נעשה בו

בעיתונות המקומית חיזקו תחושות אלה. ללא תחושת החרדה לבאות, שליחי ישראל לא יכלו לבצע את הפינוי לו יחלו. בדיעבד התברר שביקור עבד אלנאצר בוועידת קזבלנקה, טביעת הספינה "אגוז" והמאסרים סיפקו פתרון לציפיות ישראל בשנה זו, שכן נציגיה שאפו ליזום תקריות, לגרום אירוע דרמטי, ולהחריף את המצב. פינוי זה החל מוקדם יותר ממה ששיערו הדוגלים בו.

כבר בחודש פברואר הבינו נציגי ישראל שעומדות בפניהם שתי אפשרויות. האחת, לנצל את הליברליזציה בהענקת דרכונים ולהסתפק בחופש היציאה האינדיבידואלי שניתן ליהודים לצאת לישראל; והשנייה, להגיע לעסקה כספית עם הארמון לפיה יורשה לשליחים ישראלים מוסווים לארגן את פינויים השיטתי של ריכוזים יהודיים בסיוע השלטונות. אחרי אסון "אגוז" לא היה מנוס אלא לפתוח במגעים דיפלומטיים עם השלטונות. עם זאת, הדרך הדיפלומטית הייתה כרוכה בסיכון שהמרוקנים לא יעמדו בהבטחותיהם. במטה בפריס נזכר רונאל שטביעת אגוז והמאסרים בעקבות הכרוז העמידו בפני המסגרת את השאלה: "האם רשאים אנו לסכן חיי יהודים, גברים, נשים וטף, כשאין סכנת פרעות מידית נשקפת להם ולא קיימת שאלת פיקוח נפש?"⁶⁸

גינוי הכרוז מטעם הקהילה

ב-12 בפברואר התכנסה מליאת מועצת הקהילות וניסחה הודעה לעיתונות שפורסמה בתקשורת הצרפתית והערבית. ההודעה היתממה בשאלת מקור הכרוז, אך גינתה גם את מחברי הכרוז וגם את הפרסומים העוינים בעיתונות המפלגתית:

מועצת הקהילות היהודיות במרוקו מגנה את הפצת הכרוזים שמקורם אינו ידוע. מטרתם פירוד וזריעת ריב ומדון באוכלוסייה המוסלמית והיהודית. היא מגנה בחריפות את ימרותיהם של גורמים חסרי אחריות, יהיו מניעיהם וזהותם אשר יהיו. היא מגנה גם את המסע התקשורתי העוין המתנהל בהתמדה בעיתונות נגד האוכלוסייה היהודית על יסוד טיעונים שקריים ומעליילים. היא מביעה את רצון יהדות מרוקו להמשיך במשימת בניית המדינה באחריות ובאווה. היא שואפת לשקט ולשלווה המנוגדים לתעמולה שלא פסקה לזרוע נבטי שנאה ויריבות, שמקורן בדעות קדומות המנוגדות למדיניות הוד מעלתו מוחמד החמישי ירום הודו. היא מבקשת מן המלך להפעיל את סמכותו כדי שכולם יכבדו את המדיניות של חיים בצוותא עליה הכריז.⁶⁹

ראשי הקהילה היו משוכנעים שרק מסע הסברה בעיתונות העולם והתערבות מבחוץ ימנעו את האסון שעלול לפקוד אותם. גם חסידי ההשתלבות תמכו במסע כזה. עמדתם של ראשי הקהילה השתנתה אחרי פגישתם עם המלך מוחמד החמישי.⁷⁰ מועצת הקהילות ביקשה מן השר לשעבר, לאון בן-זקן, לבקש מירוש העצר בתפקידו כסגן ראש ממשלה, לקבל גם הוא משלחת של המועצה.

רוב ראשי הציבור היהודי במרוקו הגיבו בשלילה על הכרוז הפרובוקטיבי וטענו שהפצתו הייתה מסוכנת ומיותרת. הכרוזים גרמו לתדהמה, לוויכוחים ולמעצרים. לציבור היהודי היה ברור שהזיומה לניסוחו ולהפצתו לא באה מתוך הקהילה אלא מגורם שהתכוון לסכסך בין היהודים לשלטונות ולשכניהם המוסלמים. גרסאות שונות נפוצו על מקור הכרוז. אחדים טענו ששירותי הריגול הצרפתיים ביקשו לסכסך בין היהודים לשלטונות והשתמשו בכרוזים לזוחמה פסיכולוגית. אחרים העריכו שהכרוז הוא מעשה ידי חברי מפלגת בן-

למעצרים של כוחות הביטחון המרוקנים, בהנחה שסכסוך עם מרוקו ייטיב עם העלייה החפוזה.⁶²

חברי תנועת הדז', ששימשה כיסוי לפעולות המסגרת, הרגישו שתנועתם עלולה להיות נושא לחקירות ומיהרו לשרוף חלק מן הארכיון שלה. המשטרה אכן ערכה חיפוש במשרדי התנועה בפאס ובקזבלנקה.⁶³ היחסים בין גדז' לגתמון, שהשתבשו בימי ביקור עבד אלנאצר בקזבלנקה, הגיעו לכלל משבר חריף אחרי המעצרים. גדז' האשים את גתמון שנתן הוראה לאנשיו שנעצרו למסור את שמו כמעורב ברשת הישראלית, שכן הוא בעל אזרחות צרפתית ואין לו ממה לחשוש. גתמון קיווה שמעצר ראש הדז' יעורר בהלה בקהילה ובהנהגתה. הטלת אשמת הפצת הכרוזים על הדז' תערער את אמון השלטונות במוסדות הקהילה.⁶⁴ גם חבר ועד קהילת קזבלנקה, סלומון בן-ברוך, ששיתף פעולה עם ראשי המסגרת, התקשר לשליח דב שומרוני ומחה על חוסר הזהירות שאפיין את פעולת המסגרת אשר סיכנה את הפעילים בפאס וגרמה להתמוטטות רשת המתנדבים. לדבריו: "היה זה הרגל של הישראלים ליצור מהומות ופיצוצים כדי לזרז את ההגירה."⁶⁵

חודש פברואר 1961 הפך בעיני צעירים רבים שקשרו את גורלם לישראל לחודש טראומטי אף יותר מחודש ינואר, שטבעה בו הספינה "אגוז". רבים מן הפעילים שמעו על הטביעה רק אחרי הפצת הכרוז. בקרב העצורים וחבריהם שנאלצו לברוח בחופזה ממרוקו, שררה הרגשה קשה בקשר להשתלשלות האירועים באותו לילה ובימים הקריטיים שבאו אחריו. בזמן ישיבתם במעצר העסיקו אותם שאלות נוקבות שנשארו ללא תשובה והותירו בהם משקעי מרירות. ארבע שאלות הטרידו אותם: מדוע נשלחו להדביק כרוזים על הקירות שעות אחדות אחרי שהופצו בתיבות דואר? מדוע מפקדיהם הורו להם לצאת למבצע כמתוכנן אף על פי שהיה ברור כי הכרוז הגיע לידיעת המשטרה? מדוע החליטו ראשי המסגרת שאין למעורבים במבצע ממה לחשוש ושעליהם להישאר בבתיהם ולהמתין להוראות בעוד הם יכלו להיעלם מן השטח ולהסתתר?

לעצורים בכלא ולבורחים ממרוקו היה ברור שמבצע הכרוזים פגע בהם ושהם הופקרו בידי מפקדי המסגרת. אחד מן העצורים שעונה באכזריות וסבל מפגיעות קשות, חיים חמו, ציין במרירות: "ידענו שטביעת 'אגוז' וחלוקת הכרוזים אחרי הטביעה היו עניין פוליטי, אולם לא עשינו בעיות. בזמן המעצר היינו מאוכזבים מן המדינה שצחקה לנו בפנים. הסיתו אותנו להסתכן. לא היו צריכים לאשר דבר כזה [את הפצת הכרוזים], התקוממנו לפני החלוקה. היו שאמרו לא לחלק. כשנעצרנו, לא חשבנו שיתירו אותנו לבד. בפועל לא היה מי שיטפל. כשהיינו בהשתלמות בישראל נפגשנו עם דוד בן-גוריון ועם משה דיין. אמרו לנו שאנו נהייה הקאדרים. הם צחקו עלינו."⁶⁶

התברר שנשק הכרוז במאבק פוליטי מסוכן לשימוש במרוקו. נציגו של ראש המוסד שחקר את טביעת "אגוז", אליעזר שושני, הודה שבצדק מצאה לנכון המשטרה המרוקנית להכניס למעצר, לחקירה ולמאסר את הצעירים היהודים חברי המסגרת.⁶⁷ אך בעיני גתמון וחלק גדול מפעילי המסגרת לא יכלו להיות לכרוז תוצאות טובות יותר. מצד אחד, הם הצליחו לגרום למהומה שרק חיזקה את החרדות בקהילה, דבר שללא ספק ישכנע את אחרוני המהססים שעוד האמינו באינטגרציה, שאין להם מעיד במרוקו. מצד שני, התגובות העוינות

בשלוה ובביטחון, בכוונה להסיתם לצאת ממולדתם, כי על מוסלמים ויהודים לשלב את כוחותיהם כדי להשלים את השחרור הלאומי וליצור במולדתם תנאים לחיים מאושרים המבטיחים לכולם דמוקרטיה, שלווה וביטחון. כדי להגן על ארצנו נגד כל השמצה, אנו מוחים נגד המסע הבין-לאומי המתנהל נגד מרוקו על ידי צבועי האימפריאליזם שמנסים ליצור כאן אווירה של גזענות ולגרור לגינוי ארצנו ולבידוד הקהילה היהודית מן הקהילה הלאומית. עמדתנו אינה מושפעת מרצון למצוא חן בעיני מישהו. היא נובעת מרגשות לאומיים שמאז העצמאות הכירו במרוקו כמולדתם הבלעדית וכלכלו את מעשיהם לפי עמדה מצפונית זו. באותה מידה אנו רואים חובה לעצמנו לגנות כל גילוי של אנטישמיות. אנו מצהירים שבזכות עמדות פטרויות גרידא, אנו נגן על זכויותינו וחירויותינו הלאומיות נגד כל אפליה, מתוך הכרה שמולדת זו שייכת לנו ושארף אחד לא ינתק אותנו ממנה.⁷⁶

בקבוצת החותמים הראשונה היו שישה מורים,⁷⁷ חמישה מהנדסים, חמישה פקידים בכירים במשרדי ממשלה, ארבעה משפטנים ושלושה רופאים. שמונה מתוך 24 החותמים על גילוי הדעת, ובהם יוזם העצומה, היו חברים במפלגה הקומוניסטית או מקורבים אליה. ב־28 במארס נפגשו החותמים בביתו של רלף בן-הרוש-מאודי בקזבלנקה והביעו את סיפוקם מן התהודה הרבה לעמדתם.

בשלב שני חתמו על גילוי הדעת יותר ממאה אנשי ציבור ובעלי מקצועות חופשיים.⁷⁸ לדברי נציגי המפלגות גילוי דעת זה תרם להרגעת הרוחות והיזמה התקבלה בשביעות רצון ובאהדה. עם זאת, החותמים ציינו שהם יתנגדו לכל אפליה או פגיעה בזכויות היהודים ובחירויותיהם הלאומיות. עיתון השמאל **אתחירר** (השחרור) פרסם את העצומה בצינו שגורמים ציוניים הפועלים במרוקו ומחוזי לה כבר הרעילו קודם לכן את האווירה בזמן כינוס ועידת הליגה הערבית בקזבלנקה. אנשי המסגרת, לעומתם, טענו שהעצומה התפרסמה במימון שר ההסברה אחמד עלאוי, שגם הפעיל לחץ על ראשי הקהילה להסתייג מן הכרוז של גתמון.⁷⁹

גילוי דעת נגד השתתפות יהודים מרוקנים בוועידת הקונגרס היהודי העולמי

ועידת הקונגרס היהודי העולמי התכנסה ב־20 באוגוסט 1961. ממרוקו הוזמנו אליה דוד אזולאי ומרק סבאח, שניהם תומכי ההשתלבות. העיתונים **אתחירר** של האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים, **אלעלם** של מפלגת אלאסתקאלאל ו**אלמוכפיה** (הנאבק) הקומוניסטי והעיתון *Maroc Information* המקורב לארמון מחו על השתתפות זו בוועידה, שנדונו בה לדבריהם נושאים הנוגדים את האינטרס הלאומי של מרוקו. המפלגה הקומוניסטית אף ביקשה מאזולאי ומסבאח לפרסם את תוכן הדברים שנשאו בה, אך השניים התנגדו לכך בטענה שהקונגרס היהודי העולמי עוסק רק בנושאים דתיים של העם היהודי.⁸⁰

סבאח ואזולאי נאלצו להגיב על ההתקפות נגדם ולפרסם את עמדתם בעיתונות. לדבריהם הם החליטו להשתתף בוועידה בגלל הדיון במצב יהודי צפון אפריקה. הם ביקשו למנוע מידע שגוי מן המשתתפים וסברו שלהרצאתם על המצב האמיתי תהיה השפעה חיובית יותר. חששותיהם אומתו כששמעו דברים שגויים על המצב בארצם והם ביקשו את רשות הדיבור לתיקון העובדות. כך שמעו נציגים יהודים מ־36 מדינות מכל העולם את עמדתם הלאומית על יהודי מרוקו. דבריהם היו הפתעה גמורה לרוב משתתפי הוועידה

ברפָה, האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים, שהיו מעוניינים לגרום למעצרים ביוזמת השלטונות, כדי לפגוע בממשלת מוחמד החמישי בחוץ לארץ. אחדים חשדו במשטרה עצמה שיזמה את הכרוז כדי להצדיק מעצרים אחרי הפצתו. אולם כולם ידעו שלא יהודי מרוקו חיברו את הכרוז, שכן נכללו בו ביטויים זרים לאופן מחשבתם.⁷¹ לשר ההסברה אחמד עלאוי לא היה ספק מי חיבר את הכרוז. הוא ציין בפני משלחת של הוועד היהודי-אמריקני: "הציונים יוצרים במו ידיהם את האנטישמיות". הכרוז שיזם גתמון יצר מבוכה וגרם לתגובות שליליות על הפעילות הישראלית גם בקרב צעירים שנמנו עם אוהדיה המושבעים. כיוון שדו"ח הוועד היהודי-אמריקני גינה את הכרוז בחריפות, החליטו נציגיו להגביל את תפוצתו ולא למסור אותו לנציגי ישראל. אך דוד עמר, ראש הקהילה, שוכנע בפגישתו עם המלך שלהפצת הכרוזים הייתה השפעה חיובית על החלטותיו להנפיק דרכונים ליהודים וכי היה זה מעשה נכון. בין כה וכה, ציין, אין אפשרות להוכיח עם מי הצדק.⁷²

מוסדותיה הרשמיים של הקהילה לא יכלו להתעלם מפרסום הכרוז. המנהיגות היהודית התלוננה שהפצתו העמידה אותה בפני מצב שיקשה עליה להתערב למען העצורים שחילקו אותו. עם זאת נוצרה תחושת אחדות בהנהגה שהשכיחה את המאבקים הפנימיים. סדרת האירועים שזעזעו את הקהילה ערערו את שלותה. הביטחון העצמי ירד לשפל שלא ידעה בעבר. אחד מראשיה התבטא על הסכנה לקהילה ממעשי גתמון: "יתכן שיום אחד נגיע למצב שהגיעו אליו בגטו וארשה, אך אם נעשה זאת [לשאת נשק ולבצע מרד], הבה נעשה זאת למען נושאים אמתיים, לא בגלל משהו כמו הכרוז הזה".⁷³

גילוי דעת של תומכי ההשתלבות נגד הכרוז הישראלי

שלושה ימים לאחר ההודעה הרשמית של מועצת הקהילות, החוגים האינטלקטואליים היהודיים המקורבים לשמאל הגיבו אף הם על הפרובוקציה הישראלית. לדברי החותמים מטרת התגובה הייתה להרגיע במהירות את הרוחות שכן נוצרה אווירה ציבורית שיכלה לפגוע בציבור היהודי. הם השתכנעו שרק עמידת ההנהגה היהודית לימין השלטונות המתקפים תיצור רגיעה שתאפשר לדרוש זכויות ללא תסביך נחיתות.⁷⁴ ביוזמתו של ג'ו לוי, המזכ"ל לשעבר של המפלגה הקומוניסטית,⁷⁵ פרסמה קבוצה של 24 בעלי מקצועות חופשיים גילוי דעת חתום ב־16 בפברואר:

בערים רבות במרוקו הופץ בכמויות רבות כרוז ציוני אנטי-מרוקני. מטרת פרובוקציה זו הייתה לחדד את האווירה העכורה שיצרו ארגונים ציוניים מחתרתיים, אווירה שמלבים מאמרים אחדים המתפרסמים בעיתונים כמו **אלפג'ר ואלעלם** [העולם] וגם התנכלויות משטריות נגד יהודים מרוקנים. אם אורחים נאמנים ובעלי מצפון משני הצדדים לא ישמיעו את קולם כדי לשבור את מעגל האימה שבו חשדנות אחת גוררת שנייה, כדי לפרוץ את הכבלים בתוכן, ציונות ואנטישמיות מולידות אחת את השנייה, ארצנו עלולה למצוא עצמה במצב שבו ייפגעו האינטרסים החיוניים ביותר שלה. לכן, אנו יהודים מרוקנים החתומים מטה, מתוך מודעות לעובדה שאנו משרתים את האינטרסים החיוניים ביותר של מולדתנו, שאותם אין אנו מפרידים מן האינטרסים האמיתיים של קהילתנו היהודית מרוקנית, מגנים פומבית וללא היסוס את התעמולה הציונית כמכשיר בידי הקולוניאליזם וכנשק מסוכן שמשתמשים בו נגד העם המרוקני בכללותו. אנו מוחים נגד פעולות המסיתים הציונים המנצלים את שאיפתם העמוקה של היהודים המרוקנים לחיות בכבוד,

בוועידת הקונגרס היהודי העולמי בג'נבה או בכך ששלח נציג רשמי מטעמו לכינוס זה.

גילוי דעת להחרמת משאל העם

לקראת משאל העם שאמור לאשר את הצעת החוקה החדשה שהציע המלך חסן השני פרסם ראש הקהילה, דוד עמר, קריאה לחבריו להשתתף בהמוניהם במשאל.⁸⁴ בעוד הביטאון *La Voix des Communautés* פרסם מאמר גרוש שבחים לבית המלוכה, מאמר שצוטט ב-5 בדצמבר ב-*Maroc Information*, פעילי השמאל היהודים היו מודאגים מן הסעיף בחוקה שהגדיר את האסלאם כדת המדינה.

ב-1 בדצמבר פרסמו שמונה פעילים, ובהם מאיר טולדנו, מרק סבאח, מקס לב וארבעה יהודים קומוניסטים בראשות סימון לוי, גילוי דעת ובו פנייה ליהודים להחרים את המשאל יחד עם מחנה השמאל "מתוך דאגה חמורה לדמוקרטיה". דוד עמר כינה אותם "חבורה קטנה של טועים ממורמרים" הממומנים על ידי המפלגה הקומוניסטית.⁸⁵ כעבור זמן התכחש מקס לב לחתימתו וטען שלא הזדהה עם הדעות הקומוניסטיות של יוזמי גילוי הדעת.⁸⁶

משאל העם נערך במועדו וכצפוי אושרה החוקה למרות הימנעות השמאל, בתמיכת 85 אחוז מן המצביעים. נשיא הכבוד של מועצת הקהילות, לאון בן-זקן, שיגר למחרת את תגובתו לעיתון *La Vigie Marocaine* (הצופה המרוקני): "תשובת העם המרוקני למשאל, ללא הבדל דת או מעמד, הייתה צפויה. אין בתוצאות הפתעה. זו הבעת אמון במלך".⁸⁷ בתגובה על התגייסות הממסד היהודי לטובת מועמדי החזית להגנה על המוסדות התחוקתיים המקורבת לארמון התלונן בן-ברכה בפני העיתונאי ויקטור מלכה על התנהגות ראשי הקהילה וטען שאינו מבין למה מועצת הקהילות, שהיא גוף לא מפלגתי, קוראת לתמוך במפלגתו של שר הפנים אחמד רדה גדירה. לדבריו, "בעוד שיש חודשים, אולי שנה לכל היותר, האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים ישוב לשלטון".⁸⁸ פחות מחודשיים לאחר מכן, הפקיה מוחמד בסרי, חברו להנהגת המפלגה, יזם עם מומן דיורי והנהגת מפלגתו את הקשר נגד המלך המכונה "קשר יולי". בתעמולת הבחירות המפלגתית ניצל גורם אנונימי את המצב ופרסם כרוז בלתי חתום שכותרתו הייתה "להצביע למועמד יהודי משמעו לבגוד במולדת".⁸⁹

גילוי דעת נגד תוקפנות ישראל במלחמת ששת הימים

פרוץ מלחמת ששת הימים ב-5 ביוני 1967 הביא להתעוררות עממית במרוקו, שלובתה בידי האופוזיציה משמאל. קודם לכן מחתה מפלגת האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים על שמרוקו לא ניתקה את יחסיה עם גרמניה המערבית בגלל תמיכתה בישראל. בצעד הפגנתי סקר המלך חסן השני מסדר של שלושה גדודים שנשלחו להציל את צבאו של עבד אלנאצר בסני. הקולונל בועזה בולחיימס, מושלה הצבאי של קזבלנקה, התמנה למפקד הכוחות המרוקנים שיצאו להילחם בישראל. עם קציני מטה אחדים טס בולחיימס לקהיר, אך המצרים לא רצו לשתפו בפעולה והוא נאלץ להמתין עם קציניו באפס מעשה כשבועיים. בה בעת יצא כוח של מאות אחדות של חיילים ברכב בדרך יבשתית מדברית ללוב. החיילים חנו במקום עד שהתברר להם שלא יהיה להם מה לעשות במלחמה זו. שלטונות מרוקו רצו להחזיר את הכוח לבסיסו בדרך היבשתית, אך הממשלה האלגירית

ובדברי הסיכום של נשיא הקונגרס היהודי העולמי הוא המשיך בעמדותיו המסורתיות של הקונגרס היהודי העולמי ממאוס 1955, שתמכו בעצמאות מרוקו ובשובו של המלך הגולה למולדתו. נחום גולדמן ציין שהקונגרס היהודי העולמי "אינו רשאי לפעול אלא תוך כיבוד שאיפות הקהילות היהודיות בכל מדינה במאבקן במדינותיהן למען חזוק השוויון לאזרחים ללא הבדל דת". שני נציגיה של ההשתלבות היהודית באומה המרוקנית סיימו את דבריהם בהצהרה המשקפת את הסחף שהתרחש בעמדות רוב האינטלקטואלים המייצגים מחנה זה:

אנו מבינים ומקבלים את העובדה שנוסף על השתייכות המוסלמי למולדתו הוא מרגיש קשר לכל המוסלמים בעולם שכן האסלאם חוצה את גבולות המדינה. אין אנו מסכימים שתתייחסו ליהדות כאל אמונה בלבד. היהודים, יחד עם היותם אזרחים נאמנים לארצם, מרגישים סולידריות עם יהודים אחרים בעולם. אף מדינה בעולם, יהיה משטרה אשר יהיה, אינה דורשת מן היהודים שיישארו סגורים בגבולות ארצם, ללא קשר רוחני או תרבותי עם בני דתם. אנו מצפים שתקבלו את צדקת עמדתנו לפי מסורת האסלאם שפרחה בימי הרמב"ם ועברה ללא אבחנה מקוררובה לפס או לקהיר מבלי שיהודים או מוסלמים ימצאו בה פגם.⁸¹

כחודשיים לאחר מכן, בחודש אוקטובר 1961, פרסמו חמישה יהודים קומוניסטים התומכים בהשתלבות בלאומיות המרוקנית גילוי דעת המגנה את השתתפות סבאח ואזולאי בוועידת הקונגרס היהודי העולמי, בניגוד לאינטרס הלאומי. מועצת הקהילות פרסמה בביטאונה מכתב גלוי בחתימת המשפטן רלף בן-הרוש-מאודי, עורך הדין רוז'ה כהן, ג'ו לוי, סימון לוי ואברהם צרפתי. להערכתם השאלה שעמדה לדיון היא אם נכון לפעול מבחינה לאומית מרוקנית בארגון מסוג זה. מסקנתם הייתה שלילית, שכן המדובר בגוף פוליטי שרוב חבריו ציינים. זאת ועוד, רוב נציגי הקונגרס היהודי העולמי הם נציגים מארצות הברית ומאנגליה המשרתים אינטרסים כלכליים של המערב בעוד מרוקו מנהלת מדיניות ניטרלית של אי הזדהות. עובדה זו הפכה את הקונגרס היהודי העולמי לגוף המנוגד לאינטרס הלאומי:

פעולתו של הקונגרס היהודי העולמי נשענת על התאוריה השגויה שהיהודים מכל העולם הם עם אחד ושעליהם לתמוך במדינת ישראל כמולדת כל היהודים. ההשקפה הציונית מנוגדת לדרך ההשתלבות של מיעוטים דתיים יהודים בקרב אומותיהם. בזכות אידאולוגיה זו מרשה לעצמו הקונגרס היהודי העולמי להתערב בעניינים פנימיים של מדינות בתואנה של חופש הגירה לישראל. עלינו, המרוקנים היהודים, לפעול למען אינטגרציה מוחלטת של המיעוט היהודי הדתי בקרב האומה המרוקנית.

לטענת החותמים, מבחינה היסטורית, כלכלית, לשונית ותרבותית, יהודי מרוקו הם מרוקנים. אם שוויון זכויותיהם מתעכב בתהליך הביצוע, אשמים בכך העבר הפאודלי-קולוניאלי של מרוקו, הדעות הקדומות והפעילות הרעיונית והפוליטית של הציונות וארגוניה. מיווג שתי הקהילות עובר דרך המאבק בזעזעות ודרך המאבק בציונות שברחוב היהודי. מאבק זה אינו יכול להתקיים בארגון כמועצת הקהילות, שהיא ירושה ממשטר החסות הצרפתי.⁸² מועצת הקהילות העדיפה לא להגיב ולתת לסערה להירגע. היא טענה ששני המשתתפים לא היו נציגי הקהילה.⁸³ אך ביטאון הקהילה, *La Voix des Communautés* (קול הקהילות), פרסם בהבלטה הכחשה לפרסום שהאשים את המזכיר הכללי של מועצת הקהילות בהשתתפות

ממשלה חדשה. ראש הממשלה החדש, ד"ר מוחמד בנהימה, גינה "את הפושעים ואת המוחות המעוותים המסתתרים מאחרי סיסמאות של ערביות ואסלאם ושכל עניינם פגיעה במדינה", בהתכוונו לאופוזיציה. עיתונים אופוזיציוניים נסגרו לתקופות קצרות ובראיון ששודר בטלוויזיה קרא המלך להתאפקות ולהפניית המרץ לבעיות פנימיות בתחומי הכלכלה, החברה והפוליטיקה.

המלך חסן השני הצטייר כפרוייטור. על הקירות נכתב בכתובות "חזון השני". שר הפנים אופקיר הציב שוטרים מול בתי יהודים להגן עליהם.⁹⁶ עיתון אלאסתקאל, *L'Opinion*, פרסם קטעים מן הפרוטוקולים של זקני ציון.⁹⁷ גם עיתון הקומוניסטים ועיתון המפלגה הדמוקרטית לעצמאות פרסמו קטעים מן הפרוטוקולים. בעיתונות הערבית התפרסמו מדי יום רשימות סוחרים יהודים עם כתובותיהם ובקשה להחרים את סחורותיהם.

אישי ציבור מוסלמים שהיו ערים לאווירה הציבורית המתוחה במדינה וחששו לביטחון היהודים פנו לאישים יהודים והציעו להם להגיב ולהביע את נאמנותם למרוקו על ידי גינוי המתקפה הישראלית. בין הפונים היו שר האוצר מוחמד דוארי, עבדרחמן ראדי, עבדלחק תזי ועוד. מוחמד ברדה פנה לפעיל השמאל חיים בניסטי, שלמד אתו בפריס, וביקש ליזום פעולה לשינוי האווירה. בניסטי עם עורך הדין לאון אלמעלם פנו לראש הקהילה, דוד עמר, והציעו לגנות את ישראל בשם מועצת הקהילות. דוד עמר סירב בטענה ששר הפנים אופקיר ביקש לא להגיב. כתוצאה מכך ניסחו אברהם צרפתי, ג'ו לוי, סימון לוי ושמואל בן-זימרה מן המפלגה הקומוניסטית מסמך גינוי שכוונתו הייתה להוכיח לציבור המוסלמי שהיהודים הם אזרחים נאמנים למדינה. איש לא חתם על המסמך, אף שהנוסח שונה פעמים אחדות. לבסוף חתמו רק שמונה איש, כולם מן השמאל ורובם מן המפלגה הקומוניסטית. היוזמים מסרו את ההצהרה לסוכנות הידיעות המרוקנית *Maroc Arabe Presse*, והרדיו שידר אותה מיד.⁹⁸

ההודעה לעיתונות פתחה בהקדמה: "קבוצת מרוקנים יהודים (מרצים, מהנדסים, רופאים ומשפטנים) מציעים לקדם אחדות לאומית במטרה לפתח תודעה לאומית מלאה בקרב המיעוט היהודי המרוקני על בסיס העקרונות המוצהרים במסמך להלן". לאחר מכן בא גינוי לפרסום הפרוטוקולים של זקני ציון בעיתונות הערבית, למלחמה, למדיניות ההתפשטות של ישראל, לכיבוש השטחים הערביים ולאכזריות חייליה שגרמה לבריחה חדשה של פליטים פלסטינים. החותמים ביקשו להפריד בין היהדות לצינונות וגינו את מעשיה של התנועה הצינונית נגד הערבים בארץ ישראל משנת 1918. הם הביעו את סירובם להעניק לצינונות את הזכות לקבוע מדיניות לכלל היהדות העולמית, מפני ש"הצינונות לא רק שלא פתרה את הבעיה היהודית אלא סיבכה בהריפות את עתיד היהודים בעולם, עיוותה את נתוני הבעיה והוסיפה קשיים חדשים". ישראל אינה יכולה להיות "מולדת שנייה" ליהודי מרוקו.⁹⁹

חיים בניסטי ציין כי המסע האנטי-יהודי נפסק לחלוטין עם פרסום ההצהרה בעיתונות המרוקנית ובעיתון לה מונד בפריס. ועידת אלאסתקאל שהתכנסה באותם ימים לא קיבלה שום החלטה בנושא המלחמה.¹⁰⁰ ואילו ארמן סבאח טען שלא העצומה הרגיעה את ההמון המרוקני ושמהומות נגד היהודים נמנעו רק בזכות פעילותו של שר הפנים אופקיר שהציב שוטרים ברובעים היהודיים. בחודש יולי התקיימה ישיבה במשרדו של כרים עמרני, המנהל הכללי של הרשות

סירבה לתת אישור לחיילים לשוב לארצם דרך שטחה. מרוקו נאלצה לשלוח אנייה לטריפולי שהפליגו בה החיילים למולדתם. כוח צבאי מרוקני שני יצא ממרוקו ברכבת והגיע לאלג'יריה. כשהתברר למפקדי הכוח שהמלחמה נגמרה ושאינן טעם להמשיך במסע, החליטו לשוב למולדתם. האלג'ירים הרשו לחיילים לשוב למרוקו, אך חזרימו את נשקם ואת ציודם.⁹⁰

ביום פרוץ הקרבות ביקש המלך מכל הישראלים לצאת ממרוקו. נשאר במקום רק האלוטן של המוסד, יעקב מנשה; שאר חברי המשלחת נסעו לפריס וחזרו אחרי כעשרה ימים.⁹¹ המלך ושר הפנים הגנרל מוחמד אופקיר גינו את המערכה האנטי-ישראלית של האופוזיציה, שנעשתה לאנטי-יהודית. אופקיר לא האמין לשידורי הרדיו בארצות ערב שדיווחו על ניצחונות צבאות ערב וטען שתוך ארבעה ימים ישראל תנצח.⁹²

בראשית המלחמה, יהודים נושאי משרות בכירות במנהל הממשלתי והציבורי חשו שהקרקע בוערת ונסעו לעירת הנופש מרבייה שבספרד. השרים הממונים עליהם לא ניסו להניאם מלעזוב מפני שהבינו שהם עלולים להיפגע. בין הנוסעים היו פקידים בכירים במנהל הממשלתי בהם ז'אק אברג'יל, רובר אסרף, אנדרה לחמי ופול אוחנה.⁹³ איש העסקים ברנר לוי סיפר שקיבל פתק איום אנונימי שהיה כתוב בו: "תהינו מן החיים אולי זו ארוחתכם האחרונה". השנאה לישראל עברה לשכבה המשכילה ולבעלי מקצועות חופשיים. מנהיג תנועת הדו', קלוד סולטן, ארגן תרגילי התגוננות ומבצעים להגנה עצמית בהשתתפות תלמידי אורט, כדי להתכונן לקראת העתיד. קולונל מרוקני שנודע לו על כך הודיע לסולטן שאין ליהודים ממה לחשוש וכי אף שכוחות הצבא אינם נראים הם שומרים על מוסדות הקהילה.⁹⁴ עם היוודע תוצאות הקרבות והניצחונות הישראלים, נוצרה אווירה אנטי-יהודית וכל יהודי נחשב לאויב בגלל אהדתו לישראל. ב-11 ביוני נרצחו יוסף לחיאני בן ה-18 וקרוב משפחתו אלי תורג'מן בן ה-26 במכנאס בתוך בית קפה, בידי שוטר.

עיתון מפלגת אלאסתקאל, *אלעלם* (העולם), כתב חמישה ימים אחר סיום הקרבות, ב-15 ביוני 1967: "על העם המרוקני ליטול חלק חיובי במאבק ולנתק יחסיו עם גורם אמריקני. ישראל היא אמריקה ואמריקה היא ישראל. אל ילך איש לראות סרט, אל ישב בבית קפה אם הוא מעניק דירה אחת לקולוניאליזם ולצינונות". ב-11 בספטמבר 1967 פרסם העיתון גרסה אנטישמית למסעי הצלב, ללא קשר לסכסוך הישראלי-ערבי: "הסיבות הכלכליות שגרמו למסעי הצלב מקורן בהצטרפות חובות בוותיקן מהלוואות שנלקחו מיהודים. הצורך בהחזר החובות הוא שדחף את הנוצרים למלחמות כיבוש במזרח". בוועידת המפלגה בנובמבר גינה מנהיגה, עלאל אלפאסי, את עמדת האפיפיור שהתערב להשכנת שלום בווייטנאם אך לא מצא לנכון להגיב בנושא הפלסטיני. "במודע או שלא במודע, האפיפיור ואתו כל הנוצרים הטובים, תומך כארגון חברתי בידי הצינונות ותכניותיה בארצות הערביות".⁹⁵

ב-15 ביוני גינה שר ההסברה מג'יד בן ג'לון את המהומות נגד היהודים, אך גם קרא ליהודים לא להצטרף לצינונים כי הדבר יביא לאיבוד אזרחותם המרוקנית. ב-28 ביוני קבעו הסטודנטים את ועידתם ועל סדר יומה הופיע סעיף הסכסוך הישראלי-ערבי. כתגובה על כך השלטונות אסרו לכנס את הוועידה בטענה שסדר יומה פוליטי ואינו קשור לענייני סטודנטים. חודש לאחר המלחמה, ב-6 ביולי, הוקמה

- C. de Nesry, *Les israelites marocains à l'heure du choix*, Tanger 1958, pp. 52-53.
- למשל קלוד סולטן, שהתבקש להחליף את אדמון סעדון כמנהל פנימיית אורט, אחרי שהאחרון נאלץ לברוח ממרוקו. לדברי סולטן נודע לו על טביעת "אגוז" רק בראשית שנות השמונים, עת התבקש בידי דוד עמר לסנח מכתב בנושא העברת גופות החללים לישראל. שיחה עם קלוד סולטן, פריס, 21 ביוני 2000. גם פרופ' חיים זעפרני מעיד שנודע לו על הטביעה חודשים רבים לאחר האירוע. שיחה עם חיים זעפרני בפריס, 22 במאי 2001. סלומון אזולאי מעיד שבפגישתו עם יועצו של חסן השני, אנדרה אזולאי, בנובמבר 1991, התברר לו להפתעתו שכן שיחו לא שמע מעולם על טביעת ספינת העולים "אגוז". שיחה עם סלומון אזולאי, פריס, 28 בפברואר 2003.
- גילוי דעת של **אלויפאק** מפברואר 1956, ארכיון פרטי של פיאר (פנחס) כהן, פריס, התרגום בכל המאמר שלי.
- שלמה יחזקאלי, זיכרונות, פרק 10 א, עמ' 1, ארכיון פרטי יהודית יחזקאלי, חיפה.
- סם בן הרוש (1915-1970), מהחברים הבכירים במפלגה הקומוניסטית. עבד כמנהל הכספים ברשות הלאומית לפוספטים. נשאר במפלגה ובמרוקו עד מותו. חתם על עצומות אנטי-ישראליות במלחמת סיני, אחרי טביעת "אגוז" ובמלחמת ששת הימים.
- P. Karitz, *L'Information Juive*, Alger, février 1956
- L'organisation et les tendances politiques des Juifs au Maroc depuis l'indépendance*, Paris 1960, p. 235-241 (להלן, Karitz, *L'organisation*).
- H. Lehrman, "L'El Wifak chez les Juifs marocains, entente cordiale ou collaboration", *L'Arche* n° 20, 21, (août, sept. 1958).
- ארכיון פרטי של ד"ר ג'ו' בן-דלכ בפריס. המסמך חסר תאריך.
- עדות יצחק חליווה, ארגון פעילי המחותרות, חוברת 3, עמ' 18-19.
- לדברי אלמנתו של דוד בן-אזורף, מטרת הגיבוי למנוע מהומות נגד היהודים. בן-אזורף ידוע באהדתו לישראל וניהל קשרים עם "המסגרת". שיחה עם רקל בן-אזורף, ניי, 24 ביוני 2000.
- גילוי דעת של **אלויפאק** מאוקטובר 1956, ארכיון פרטי של פיאר (פנחס) כהן בפריס. ראו גם R. Assaraf, *Mohammed V et les Juifs du Maroc*, Plon, Paris 1997, p. 234-236.
- א' ארליך, 'מי הציל את יהודי מרוקו – הכבוד האבוד של סוכני החרש', **הארץ**, המוסף השבועי, 25.5.1987, עמ' 37, 7, 6. ש' שגב, **מבצע יכין: עליתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל**, תל-אביב 1984, עמ' 107 (להלן: שגב, **מבצע יכין**). ראו גם הנ"ל, **הקשר המרוקני: המגעים החשאיים בין ישראל למרוקו**, תל-אביב 2008.
- V. Malka, Maroc, "L'indépendance? La situation des communautés juives en Tunisie et au Maroc. L'exemple marocain", *L'Arche* n° 62 (mars 1962).
- דיל"ח של דר' וולפגנג ברטהולץ מברן, 22 ביוני 1958, גנוך המדינה (ג"מ), משרד החוץ, 4317/10II.
- שגב, **מבצע יכין**, עמ' 147. כמו כן ראו ג"מ, משרד החוץ (חץ), 4318/4I.
- שגב, שם, עמ' 147.
- עדות א"כ [אליאס כהן], אצל א' שושני, **תשע שנים מתוך אלפיים: דברי חברים**, תל-אביב 1964 (להלן: שושני, **דברי חברים**). שיחה באשדוד עם יצחק חליווה, 10 בינואר 2002.
- ראו תיאור דמותו של קציר בידי בתו הסופרת יהודית קציר בספרה **מגדלורים של יבשה**, תל-אביב 1999. שיחות עם פנחס קציר, תל-אביב, 13 בינואר 1998, 16 ביולי 1998, 27 ביולי 2000.
- שיחה עם יצחק חליווה, 10 בינואר 2002. ב-21 ביולי 1963 מוזכר נשיא ועד הקהילה במראכש יהודה אביטבול שזכה להיבחר כסגן יושב ראש מועצת העיר.

הלאומית לפוספטים. במשרד נכח גם סם בן-הרוש, המנהל הפיננסי של הרשות ופעיל המפלגה הקומוניסטית, שחבריו היו בין החותמים על גילוי הדעת נגד ישראל והציונות. ארמן סבאח סיפר כי הציג את העצומה בפני כרים עמרני, המנהל הכללי של הרשות הלאומית לפוספטים, שהגיב בכעס, האשים את חותמיה בבגידה ביהודים וכינה את המעשה ביזיון שאינו מוסף כבוד לקהילה היהודית. המרוקני הבין בפשטות שאין טבעי יותר מכך שהיהודים ירגישו זיקה חיובית לישראל. מפי דריס מחמדי מנהל הקבינט המלכותי נודע שגם המלך כעס על הפרסום לא בגלל גינוי ישראל אלא כיוון מפני שהעצומה לא ציינה את נאמנות חותמיה והקהילה היהודית למלך. אחרי המלחמה הרגישו היהודים ששיבתם במרוקו היא עניין זמני ושבמוקדם או במאוחר כל היהודים יעזבו. בוגרי בתי הספר התיכוניים נסעו לצרפת וההורים הצטרפו אליהם בהמשך.¹⁰¹

סיכום

תולדות מרוקו בשבע השנים אחרי עצמאותה הם גם קורותיהם של כישלונות מנהיגי מרוקו, יהודיה, ונציגי ישראל שפעלו בה. מנהיגיה הפוליטיים של המדינה הצעירה, שביקשה ליצור חברה דמוקרטית מתקדמת, נכשלו בניסיונם לקלוט בקרבה אוכלוסייה לא מוסלמית שחיה בה מדורי דורות. למרות מאמצים לא מעטים לשמור על המשך הקיום היהודי במרוקו, טעויותיהם עוררו את חשדם של היהודים שלא ראו שוב במרוקו את מולדתם בעתיד. הטעות הגדולה ביותר הייתה הגבלת חופש התנועה. אך ניתוק קשרי הדואר עם ישראל, התיישרות מרוקו, כלפי חוץ, עם המדיניות הכלל-ערבית, ואוזלת יד המנהיגות לנוכח ההסתה הנאצריסטית האנטי-ישראלית ברחוב המרוקני – כל אלה הכשילו את המאמצים הכנים מצד ראשי השלטון וראשי המפלגות לגרום להישארות היהודים במדינה העצמאית.

אשר לכתיבת קורות התקופה במרוקו, אפיון ייחודי ודומיננטי מקשה על מלאכת השחזור ההיסטורי. הכוונה לחשאיות, לשתיקה, ולשכחה שהיו, כל גורם בנפרד, מנת חלקם של התקופה ושל הקהילה. החשאיות קשורה לפעילות שליחי ישראל במרוקו. השתיקה הייתה הכרחית במדיניות שלטונית ישראל והארגונים היהודיים העולמיים בניהול מגעיהם הדיסקרטניים עם ההנהגה המרוקנית מבלי לעורר תשומת לב ליציאת היהודים. השכחה היא מנת חלקה של קהילה שנעתקה ממקורה הגאוגרפית ונטמעה במידה רבה של הצלחה בארץ חדשה. יוצאי הקהילה התרחקו מעברם הקרוב בטבעיות ואף דאגו זמן מה להשכיח. באווירה של הסתרה קורות יהדות מרוקו לא היו ידועים בציבור הישראלי. ההחלטות והאירועים הדרמטיים התרחשו תוך התעלמות מן הקהילה וממנהיגיה. לפיכך מלאכת כתיבת ההיסטוריה בתקופה זו דומה להארת פיסות זמן בסביבה שהגורמים הפועלים בה התאמצו להסתיר. כרוזים אחדים וגילויי דעת בעיתונות תורמים את חלקם בהארת התקופה.

הערות

- 1 א' שושני, "תשע שנים מתוך אלפיים", שני חלקים והקדמה, חלק א': שליחות של ישראל בגולת מרוקו 1955-1964, סודי, מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית והמוסד לתפקידים מיוחדים של מדינת ישראל (אפריל 1964), ארכיון יד טבנקין, עותק מספר 76 של ג'ד שחר, דף 116 (להלן: שושני, "תשע שנים מתוך אלפיים").

- 21 ג"מ, חץ, 9/3760.
- 22 טד שולץ מציין שהסיכון בהפלגה באגוז היה לאין ערוך קשה ומסוכן מן ההפלגה ב"אקסודוס" בשנת 1947 T. Szulc, *The Secret Alliance: The Extraordinary Story of the Rescue of the Jews since World War*; New York 1991, p. 23.
- 23 *Toujours la tragédie de l'Exodus*, Paris Match, 28 janvier 1961.
- 24 מסקנות חקירת אסון טביעת ספינת העולים ממרוקו, 10 בינואר 1961, ארכיון פרטי, גילה גוטמן. יואל רון סותר גרסה זו וטוען שהתבקש לעזוב את מרוקו עם כל שליחי תנועות הנוער. עדות י"ר [יואל רון], שושני, **דברי חברים**.
- 25 מדובר ככל הנראה במקס לב או באחד מחברי ועד קהילת קזבלנקה שנפגשו בינואר 1961 עם המושל החדש מוחמד מדבוח שהודיע למשלחת על מכתב האיום שקיבלו הוא ועלי בלקסם.
- 26 עדות א"כ [אליאס כהן], שושני, **דברי חברים**.
- 27 דב גולדשטיין, "עלילות אלכס איש המוסד הישראלי במרוקו", **מעריב**, 21.8.1981, עמ' 21 (להלן: גולדשטיין, "עלילות אלכס").
- 28 שיחות עם אפרים רונאל בביתו ברמת חן, חורף 1997 ו-6 בספטמבר 1999. שושני, "תשע שנים מתוך אלפיים", **דפים** 123-124, וגם שגב, **מבצע יכין**, עמ' 191-192.
- 29 שיחה עם כרמית גתמון ביפו בקיץ 1996.
- 30 א' גתמון לא רונאל, 15 בינואר 1961, שושני, "תשע שנים מתוך אלפיים", **דפים** 123-124.
- 31 עדות י"ר [יואל רון], שושני, שם; שגב, **מבצע יכין**, עמ' 191.
- 32 עדות י"ר [יואל רון], שם.
- 33 שם.
- 34 שם.
- 35 מבצע חטיפת אייכמן בארגנטינה על ידי סוכני המוסד כחצי שנה קודם לכן במאי 1960 נודע בעולם ואייכמן המתין אז למשפטו בכלא בישראל.
- 36 הכרוז המקורי בצרפתית מודפס על נייר דמוי קלף שמור בג"מ, חץ, 4318/2. תצלום הכרוז פורסם גם ב**אפ"מ** [ארגון פעילי המחתרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה], 2 [אין תאריך פרסום], עמ' 21.
- 37 ' צור, "ההעפלה וברניין החברה הלאומית: השפעת העלייה החשאית ממרוקו על הזיקה בין ישראל ליהודי מרוקו", **הציונות**, טז (1990), עמ' 145-174.
- 38 מאיר אלבו שנעצר במכנס התרשם באופן שלילי מן הכרוז שנראה לו קיצוני ומאיים ותוכנו לא התאים לצורכי המסגרת. לדבריו היה צריך לדבר על זכויות ועל חופש תנועה ולא על נקמה ועל עמלק והמן הרשע. שיחה עם מאיר אלבו במשרדו בפריס ב-10 במאי 2000.
- 39 גולדשטיין, "עלילות אלכס".
- 40 שיחות עם פנחס קציר, תל-אביב, 13 בינואר, 16 ביולי 1998, 27 ביולי 2000.
- 41 שיחה עם כרמית גתמון, יפו, 16 באוגוסט 2002.
- 42 שיחות עם פנחס קציר, תל-אביב, 13 בינואר, 16 ביולי 1998, 27 ביולי 2000.
- 43 פנחס קציר מעיד שהוא וכרמית גתמון ניסחו את הכרוז בהנחיית אלכס גתמון. שיחות עם פנחס קציר, תל-אביב, 13 בינואר, 16 ביולי 1998, 27 ביולי 2000. שיחה עם יהודה אלבוחר בצהלה ב-16 בינואר 1998. כמו כן ראו מ' קנפו, "שש שנים בשירות המוסד במרוקו", **מקדם ומים**, ז (2000), עמ' 392 (להלן: קנפו, "שש שנים"). שותפו לעסקים של דוד עמר, אלבר בן-טולילה מציין שלהערכתו גתמון לא הראה מראש את הכרוז לדוד עמר כדי שלא להיתקל בסירוב מצידו שהיה עלול לבטל את המבצע. שיחה עם אלבר בן-טולילה, ניי, 17 ו-21 ביוני 2000.
- 44 כינויו של בן עזרא היה "מרטיאל" (Martial). כיום הוא חי בקנדה.
- 45 שיחה עם חביב אביטוב, תל-אביב, 10 ביולי 2000.
- 46 קנפו, "שש שנים", עמ' 399-400.
- 47 עדות י"ר [יואל רון], שושני, **דברי חברים**.
- 48 שיחה עם חביב אביטוב, תל-אביב, 10 ביולי 2000.
- 49 קנפו, "שש שנים", עמ' 391-392.
- 50 עדות י"ר [יואל רון], שושני, **דברי חברים**. הכרוז נשלח לז'אן לקוטיר (Jean Lacouture) מהעיתון **לה מונד** בידי מפקד שלוחת "עיתונות" פנחס קציר, ופורסם ב-24 בפברואר 1961. שיחות עם ד"ר פנחס קציר, תל-אביב, 13 בינואר, 16 ביולי 1998. עדות יצחק חליווה, **אפ"מ**, 3 [אין תאריך פרסום].
- 51 שיחה עם יצחק חליווה, 10 בינואר 2002.
- 52 עדות י"ר [יואל רון], שושני, **דברי חברים**.
- 53 עדות א"ר [אפרים רונאל], שושני, **דברי חברים**. א' רונאל (רון), "המסגרת" מהפלגת אגוז ועד למבצע יכין 1960-1964, **אפ"מ**, 3 [אין תאריך פרסום], עמ' 4-5.
- 54 שיחה עם מקס לב בביתו בנתניה, פברואר 1999. שיחה עם דוד בן-שושן, פריס, 5 באפריל 2003.
- 55 שיחה עם דוד בן-שושן, 2 ביולי 2000, פריס, 5 באפריל 2003. שיחה עם קלוד סולטן, פריס, 21 ביוני 2000. שיחה עם מקס לב בביתו בנתניה, פברואר 1999. עדות מקס לב, קנפו, מסגרת, עמ' 139.
- 56 כרמית גתמון מציינת שפעילים מעטים ידעו את זהות בעלה, את מראהו ואת כתובתו וגם מאיר קנפו ראה אותו רק פעם אחת או שתיים באקראי מבלי שידע את שמו ולכן לא חששו לביטחונם ולא הסתירו. שיחה עם כרמית גתמון, 16 באוגוסט 2002. לעומתה טוען קנפו שהכיר אישית את כל השליחים והיה נפגש כל בוקר עם רגב. שיחה עם מאיר קנפו, תל-אביב, 26 באוגוסט 2002.
- 57 תזכיר של הוועד היהודי-האמריקני למשרד החוץ הישראלי בנושא סיוור ראשיו במרוקו, 21 בפברואר 1961, ג"מ, חץ, 4318/2.
- 58 תזכיר של הוועד היהודי-האמריקני למשרד החוץ הישראלי בנושא סיוור ראשיו במרוקו, 21 בפברואר 1961, ג"מ, חץ, 4318/2. שמואל שגב טוען שהעצורים שוחררו כעבור זמן אחרי הכתרת חסן השני. שגב, **מבצע יכין**, עמ' 51.
- 59 הוא סיפר זאת למרי ואקנין. שיחה עם מרי ואקנין, אפקה תל-אביב, 10 ביולי 2000. לב הבחין גם שהמלך לא היה במיטבו ומראהו היה רע.
- 60 שיחות עם גד שחר ב-17 בנובמבר 1997.
- 61 שיחה עם אדגר גדז' בביתו בבולוניי ב-1 בנובמבר 1999. אלפונסו סבאח אינו זוכר פגישה מסוג זה, אך זוכר נסיעה לפריס שנפגש בה באותה תקופה עם לאון בן-זקן, גתמון, רונאל וספניאן לבקשת שרגאי. שיחה עם אלפונסו סבאח, נתניה, 3 בינואר 2002.
- 62 ' שרביט, **הנוער בעלייה: תנועת שרל נטר במרוקו**, תל-אביב 2004, עמ' 59.
- 63 שיחה עם אדמון אללוף במרכז הקהילתי לה פיאט בפריס, ב-5 באפריל 2000.
- 64 שיחה עם אדגר גדז' בביתו בבולוניי באחד בנובמבר 1999; שיחה עם אדמון אללוף במרכז הקהילתי לה פיאט בפריס ב-5 באפריל 2000.
- 65 S. Benbaruk, *Trois quart de siècle pêle-mêle, Maroc-Canada, 1920-1950-1990*, Lachine, Qc. 1990, p. 56-57.
- 66 שיחה עם חיים חמו, נתניה, 20 ביולי 2000.
- 67 שושני, "תשע שנים מתוך אלפיים", דף 116.
- 68 עדות א"ר [אפרים רונאל], שושני, **דברי חברים**.
- 69 *La Voix des Communautés*, 1, 15.2.1961. בפתח הגיליון מתנוססת תמונת המלך עם הצהרת נאמנות חגיגית. P. Karitz, *L'organisation*, pp. 241-242.
- 70 תזכיר הוועד היהודי-האמריקני למשרד החוץ הישראלי בנושא סיוור ראשיו במרוקו, 21 בפברואר 1961, ג"מ, חץ, 4318/2.
- 71 דו"ח מתאריך 19 בפברואר 1961 של "טדי" [יוסף עדניה] על ביקור זכריה שוסטר ואברהם קרליקוב מראשי הוועד היהודי-האמריקני שסיירו במרוקו עד ה-17 בפברואר. ג"מ, חץ, 941/8. תזכיר של הוועד היהודי-האמריקני למשרד החוץ הישראלי בנושא סיוור ראשיו במרוקו, 21 בפברואר 1961, ג"מ, חץ, 4318/2.

- 88 V. Malka, 'Après les élections marocaines', *L'Arche*, n°78, juillet 1963, p. 19 (להלן: 'Après les élections marocaines', Malka).
- 89 *La Voix des Communautés*, 25, mai 1963. ויקטור מלכה זוקף את הכרוז למפלגת אלאסתקלאל 'Après les élections marocaines', Malka
- 90 ולטר איתן דיווח למחלקת אירופה במשרד החוץ, 18 ביוני 1968, ג"מ, חץ, 4214/31. לדברי ראובן שרוני ידעו שלטונות מרוקו בפירוש שגדודיהם יגיעו לאזור הקרבות אחרי סיום המלחמה. שיחה עם ראובן שרוני, תל-אביב, 15 בספטמבר 2003.
- 91 שיחה עם יעקב טלמור (מנשה), ראשון לציון, 22 בספטמבר 2003.
- 92 שיחה עם ברנר לוי, פריס, 3 באפריל 2003.
- 93 שיחה עם פול אוחנה במשרדו בבלונווי, 3 במאי 2000. אוחנה יצא פורמלית לחופשה אחרי התייעצות עם השר אחמד עלאוי ונשאר מחוץ למרוקו כשלושה חודשים. רובר אסרף עזב ביום שפרצה בו המלחמה ופול אוחנה כיומיים לאחר מכן. לדברי אוחנה גילה גדירה אהדה מופגנת לצד הערבי דבר שגרם לסכסוך בינו ובין רובר אסרף.
- 94 שיחה עם קלוד סולטן, פריס, 21 ביוני 2000.
- 95 **אלעלם** 15.6.1967, ר"ת 11.9.967, ג"מ, חץ, 4214/31.
- 96 שיחה עם ד"ר ויקטור אביטבול בפריס ב-16 ביוני 1999. שיחה עם חיים בניסטי בביתו בסו ב-19 וב-27 באפריל 1999. שיחה עם ארמן סבאח, מלקוף, 12 בפברואר 2004. בין השאר, ליד בתי השלושה הציב אופקיר שוטרם. שיחה עם ראובן שרוני, תל-אביב, 15 בספטמבר 2003.
- 97 *L'Opinion*, 9 juillet 1967. כעבור זמן עורך העיתון, מוחמד ברדה, נכנס לשותפות עם ישראלים בפרויקטים כלכליים.
- 98 הודעה לעיתונות, יולי 1967, ארכיון חיים בניסטי, סו, צרפת.
- 99 שם.
- 100 שיחה עם חיים בניסטי בביתו בסו ב-19 וב-27 באפריל 1999.
- 101 שיחה עם ארמן סבאח, מלקוף, 12 בפברואר 2004.
- 72 שמשון ארד מן הקונסוליה הישראלית בניו יורק לי' מרוז, 7 במארס 1961, ג"מ, חץ, 4318/2. י' ורד לשמשון ארד, 1 במארס 1961, ג"מ, חץ, 4318/2.
- 73 תזכיר הוועד היהודי-האמריקני למשרד החוץ הישראלי בנושא סיור ראשיו במרוקו, 21 בפברואר 1961, ג"מ, חץ, 4318/2.
- 74 שיחות עם רנה אוחנה, יהודה אזולוס, לאון אלמעלם, רוג'ה כהן, רלף בן-הרוש-מאודי וג'ו בן-דלכ בתאריכים שונים.
- 75 לקט ידיעות ממרוקו [מטעם "המסגרת"], 21 במארס 1961, ג"מ, חץ, 3755/1.
- 76 ההצהרה בצרפתית, ארכיון פרטי של ד"ר ג'ו בן-דלכ בפריס.
- 77 חלק מחותמים אלה חתמו אחרי מלחמת ששת הימים, ביולי 1967, גם על גילוי דעת ארוך ומנומק המגנה את המתקפה הישראלית ומדגיש את ההבחנה בין יהודי מרוקו ובין ישראל. ארכיון פרטי של חיים בניסטי, סו, צרפת.
- 78 קטעי עיתונים לא מזוהים, ארכיון פרטי, פריס, אליאס בן-יעיש.
- 79 דו"ח לא חתום [פנחס קציר], בנושא "האירועים ביהדות מרוקו בתשעת החודשי שנת 1961", ג"מ, חץ, 3755/14.
- 80 *La Voix des Communautés*, 8, aout 1961; V. Malka, "Maroc, Des raisons d'espérer", *L'Arche* n°57, octobre 1961
- 81 *La Voix des Communautés*, 9, octobre 1961.
- 82 דו"ח לא חתום [פנחס קציר], בנושא "האירועים ביהדות מרוקו בתשעת החודשי שנת 1961", ג"מ, חץ, 3755/14.
- 83 *La Voix des Communautés*, 8, aout 1961.
- 84 שם, גיליון 19, יצא בכותרת ענקית שנרשמה לפני שם העיתון: "מועצת הקהילות היהודיות במרוקו מחליטה לומר 'כן' במשאל העם". מאמר המערכת בחתימת עמר פותח בשאלה: "למה נצביע כן".
- 85 שם, גיליון 20, דצמבר 1962. החותמים כונו בשם "חבורה של אנשים אבודים (*un quarteron d'égarés*)".
- 86 ביולטיין מס' 76 [של המוסד], 15 בדצמבר 1962, ג"מ, חץ, 3755/1.
- 87 שם.